

Tartu Ülikooli
Lõuna-Eesti
keele- ja kultuuriuuringute
keskuse

aastaraamat

I

Tartu Ülikooli
Lõuna-Eesti
keele- ja kultuuriuuringute
keskuse
aastaraamat
I
2000–2001

Tartu Ülikooli

Lõuna-Eesti

keele- ja kultuuriuuringute

keskuse

aastaraamat

I

Tartu 2002

toimetamine ja küljendus: Triin Iva
kaas: Aivar Täpsi

võru ja setu keel: Jüva Sullõv
inglise keel: Alexander Harding
noodid: Anu Vissel

Väljaannet on toetanud Kultuuriministeerium
(riiklik programm "Lõuna-Eesti keel ja kultuur")

Trükkimine: Bookmill

© Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 2002

ISSN 1406-8354

SAATEKS

Aastatuhande vahetust jääb Tartu Ülikooli ajaloos tähistama ka Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse loomine. Paiksuse uut mõtestamist on peetud praeguse ajastumurrangu tunnusjooneks. Tartu asub saatuslikult Lõuna-Eestis. Sadade aastate vanune ülikool asutati ja tegutseb tuhandete aastate vanusel keele- ja kultuurimaastikul. Samas sai lõunaeeesti tartu keel tänu Tartu Ülikoolile läbi aegade esimeseks läänemeresoome keeleks, mida hakati akadeemiliselt õpetama. Enamasti on aga ülikool üritanud pürgida kõrgemale oma asukohast. Koos ohuga tunduda juhuslik oma maal. Keskus, mille esimese aastaraamatu olete kätte võtnud, püüab seda ohtu hajutada.

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus alustas oma tegevust 2000. aasta sügisel. Keskuse sünni taganttõukajaks oli riiklik programm “Lõuna-Eesti keel ja kultuur” (2000–2004), mis on seni olnud ka keskuse põhiliseks rahastajaks. Keskus aitab omalt poolt kaasa programmi eesmärkide saavutamisele. Keskus koordineerib interdistsiplinaarseid Lõuna-Eesti humanitaaruuringuid, edendab lõunaeeesti keele ja kultuuri akadeemilist õpetamist ning tutvustab lõunaeeesti kultuuri laiemaltki.

Käesolev aastaraamat annab ülevaate keskuse esimesest tegevusaastast. Seminariettekannete põhjal kirjutatud artiklid tutvustavad uusimaid Lõuna-Eesti arheoloogia-, kirjandus- ja keeleuuringuid ning riiklikku programmi “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”. Aastaraamatu teise poole täidavad keskuse *jututarõs* esinenute lõunaeeestikeelsed lood ning teave keskuse ja selle tegevuse kohta. Hääd lugemist!

Paul Hagu

TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse juhataja

SISUKORD

<i>Paul Hagu. Saateks</i>	5
Lõuna-Eesti humanitaaruuringutest	
<i>Heiki Valk. Lõuna-Eesti arheoloogilisest uurimisest</i>	11
<i>Ülo Tonts. Lõunaeeesti kirjandus ja eesti kirjanduse uurimine</i>	30
<i>Karl Pajusalu. Lõunaeeesti murdeuuringud viimasel kümnendil</i>	35
<i>Kaido Kama. Riiklik programm "Lõunaeeesti keel ja kultuur"</i>	49
Ettekandeid jututarõst	
<i>Andreas Kalkun. Koolust košaq ja liivast viinaq. Vabarna Anne mäss</i>	55
<i>Marju Kõivupuu. "Ku ma uma tarõkõsõ muusijunnilõ äräq müü, no kos ma sys esiq elä?"</i>	69
<i>Ilmar Vananurm. "Setomaast", Setomaast ja uma kandi keelest</i>	81
<i>Tiia Allas. Uma Lehe hääst ja hätist. Lehf um umas võet</i>	84
<i>Contra (Konnula Margus). Jalgpallist (kuis jalgpalli pandaq võro asja tiiñmä)</i>	90
<i>Kauksi Ülle. Tulõvikusttulõminõ – Mercast Taarkaniq</i>	93
<i>Ain Kaalep. Margalii</i>	99
Andmeid keskuse kohta	
<i>Töötajad ja nõukogu</i>	105
<i>Statuut</i>	106
<i>Kroonika</i>	110
<i>Kasulikke linke</i>	116

LÕUNA-EESTI HUMANITAARUURINGUTEST

LÕUNA-EESTI ARHEOLOOGILISEST UURIMISEST

HEIKI VALK

Eesti etnokultuurilises aineses eristuvad selgesti kaks suuremat alapiirkonda: ühelt poolt maa põhja- ja lääne-, teisalt lõunaosa. Erinevused nende makro-regionide arheoloogilises materjalis on oma ulatuselt võrreldavad keeles, rahvaluules, ainelises rahvakultuuris ja mentaliteedis kajastuvatega. Käesolev ülevaade teeb lühikokkuvõtte Lõuna-Eesti kultuuriala arheoloogilisest uurimisest, eriti aga viimastel kümnenditel, s.o pärast “Eesti esiajaloo” (1982) ilmumist toimunust. Seetõttu on ka viidetes osundatud peamiselt vaid uuematele, samuti üldistavatele publikatsioonidele. Et Mulgimaa arheoloogilisest uurimisest on kokkuvõtlik ülevaade hiljuti ilmunud (Valk 2000c), langeb käesolevalt raskuspunkt Kagu-Eestile – Lõuna-Tartumaale, Võru- ja Setomaale. Veelgi väiksemas mahus leiavad tutvustamist uurimistööd Lõuna-Eesti keskaegsetes linnades – Tartus ja Viljandis.

Uurimisseisust ja uuematest tulemustest

Laiemas Eesti kontekstis võib Kagu-Eestit pidada suhteliselt hästi uuritud piirkonnaks. Alates 1960.–70. aastatest on regiooni kui tervikuga tegelnud Silvia Laul ja Mare Aun – esimene seoses rooma rauaajaga, teine I aastatuhande teist poolt hõlmava uurimisteemaga. 1990. aastate algusest on Kagu-Eesti ruum Tartu Ülikooli arheoloogide (Heiki Valk, Andres Tvauri, Andres Vindi) vaateväljas, kuid piirkonna kaguosas on muististe otsimisega tegelnud ka Marge Konsa, Jüri Peets ja Arvis Kiristaja. Viimane, kodu-uurija Ali Kikkas ja Mare Aun on viimase kümnendi vältel palju ära teinud Setomaa muististe väljaselgitamiseks (vt Aun, Kiristaja 1998; Aun 2002). Põhja-Tartumaa, eriti Vooremaa asustuspilt ja muistised on alates 1970. aastate keskpaigast kuulunud Ain Lavi uurimisvaldkonda. Viljandimaa uurimisseis on seevastu üsnagi tagasihoidlik. Alates 1950. aastate keskpaigast pole muistse Sakala ala olnud ühegi arheoloogi süvahuvide piirkonnaks ning andmeid muististe kohta on lisandunud peamiselt Olustvere asulakoha suurkaevamistega kaasnenud maastikuinspeksioonide käigus. Täpsemaid ülevaateid jooksvatest kaevamistulemustest võib leida

iga-aastastest välitööde kokkuvõtetest. Viimased on alates 1970. aastatest kuni 1995. aastani toimunud uuringute kohta avaldatud Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia toimetiste humanitaar- ja sotsiaalteaduste (enne 1992. aastat ühiskonnateaduste) seerias, alates 1996. aastast aga sarjas “Arheoloogilised välitööd Eestis”. Selles väljaandes on kihelkondade kaupa avaldatud andmed ka “uute”, maastikul leitud või määratletud asukohaga muististe kohta (Tvauri, Vindi, Kiristaja 1997; Kiristaja, Tvauri, Vindi 1998; Valk, Konsa, Vindi, Mandel, Tamla 2000; Konsa, Ots 2001, 2002).

Kiviaeg. Uurimistööd Lõuna-Eesti kiviaja asulakohtadel on pärast ulatuslikke kaevamisi Emajõe alamjooksul Akalis ja Kullamäel 1940.–50. aastatel ning Võru lähistel – Tamulas 1955.–56., 1961. ja 1968. a, Villas 1951. ja 1969. a ning Kääpal 1959.–62. ja 1974. a – katkenud. Eesti kiviaja uurimine, mis tänu Aivar Kriiskale on alates 1990. aastatest taas tõsiselt käivitunud, on seni hõlmanud peamiselt saari ja rannikupiirkondasid. Lõuna-Eestis on kiviaja muististe väljaselgitustööd tehtud kõige rohkem Setomaal, kus vastavaid andmeid on lisandunud asulakohtade otsimise käigus (Kiristaja 2000). Mujal Eesti lõunaosas piirduvad uuemad andmed võrdlemisi väheste inspeksioonitulemustega, peamiselt Muinas-Võrtsjärve rannikualade kohta.

Varane metalliaeg. Varase metalliaja (1500 eKr – m.a.a algus) uurimisseis Lõuna-Eestis sarnaneb kiviaja uurimise omaga. Kui rannikupiirkondade selleaegsest asustusest annavad tunnistust kivikirstkalmed, lohukivid ning muinaspõldude jäänused, siis Lõuna-Eestist on teada vaid üksikuid muistiseid ning üldistuste tegemisel (Laul 2001) tuleb paljuski piirduda oletustega. Peamisteks uuteks andmeteks varase inimasustuse kohta on õietolmuanalüüsid järvesetetest (Laul, Kihno 1999a, 1999b; Kihno, Valk 1999; Laul 2001: 208–210), mis annavad tunnistust kultuurkõrreliste ilmumisest pronksiaja alguse paiku. Teadaolevate muististe vähesuse põhjuseks on piirkonna eraldatus merelisest kultuuriarealist, kus vanimate nüüdismaastikul nähtavate muinasrajatiste – kivikalmete ja kivist põllupeenarde – tegemine algas Skandinaaviamaadega toimunud suhtluse tagajärjel. Sellest, et Lõuna-Eesti matmistraditsioonid olid varasel metalliajal paljuski teistsugused kui rannikumaakondades, annavad tunnistust Kagu-Eesti kivikalmete alt leitud maa-alused panusteta põletusmatused. Põlgaste tarandkalmes pärinevad need 10.–9. sajandist eKr, Vehendi kivikirstkalmetes ajavahemikust 500–250 eKr (Laul 2001: 187–188). Ilmselt kajastub Lõuna-Eesti muististe vähe-

suses piirkonna kuuluvus Põhja- ja Lääne-Eestist erinevasse, tekstiilkeraamikaga hõimu- või kultuurialasse, mille raskuspunkt jäi Peipsi ja Pihkva järvest ida poole (Laul 1997a, 2001: 215–224).

Varase metalliaja asulate paiknemise kohta võimaldab senine uurimisseis teha vaid oletusi. Kiviaja muististe kaevamised Emajõe alamjooksul ja Võhandu piirkonnas lubavad arvata veekogusidusa asustusmudeli jätkumist ka varasel pronksiajal. Kuigi kivikalmete alt leitud põletusmatuste ja tarandkalmete läheduses oleva, varase rauaaja lõppjärgust pärit Kanepi kihelkonnas asuva Ala-Pika asulakoha kaevamistulemuste (Valk 1996) põhjal võib varase rauaaja lõpupoole asustuspilti seostada rooma rauaaja omaga, on tõsisemate üldistuste tegemiseks andmeid veel liialt vähe.

Rooma rauaaeg. Kagu-Eesti rooma rauaaja (u 100–450 pKr), sh piirkonna tarandkalmete enam kui sajandi pikkusest uurimisest teeb kokkuvõtteid Silvia Laulu hiljuti ilmunud monograafia (Laul 2001). Tarandkalmete ilmumise põhjuseks Kagu-Eesti aladele, kus kivist muistised varem puudusid, olid uued kultuurilised impulsid ning rahvastiku sissevool Põhja-Lätist Koiva jõgikonnast ja Põhja-Tartumaa kaudu Põhja-Eestist. Tarandkalmete leviku idapiir rooma rauaajal kajastab Eestis tekkinud uut etnokultuurilist rajajooni: ida- ja läänepoolsete läänemeresoomlaste piiri.

Eesti kaguosas on tarandkalmeid kaevatud võrdlemisi palju. Juba 19. sajandi lõpukümnenditel ning 20. sajandi alguses uuriti Unipiha, Kambja, Tatramäe, Kullaga, Tamsa, Truuta Saamueli ja Kardla kalmet. 1930. aastatel leidsid aset kaevamised Verevi Sandimardi, Nõo Jaagupi ja Kambja Paalimäe kalmetel, 1940. aastatel Mäletjärve kalmel. 1950. aastate teisest poolest 1970. aastate keskpaigani juhendas kaevamisi Kagu-Eesti tarandkalmetel Silvia Laul: 1952 ja 1957–64 Virunukas ning 1959–1960 Sadrametsas (Rõuge khk), 1965–67 Loosil (Vastseliina khk), 1968–1969 Kõnnus (Võnnu khk) ja 1970–72 Põlgastes (Kanepi khk). Pärast 1970. aastaid Kagu-Eesti tarandkalmetel suuremaid kaevamisi toimunud ei ole. Märkida võib vaid prooviuuringuid Ala-Pikal (Valk 1996, 1997a) ja Marge Konsa väikseid pääste-kaevamisi Tsiistre kalme lõhutud servaosas 2001. ning 2002. a. Kaevamisi on 1970. aastatel tehtud ka Põhja-Tartumaa tarandkalmetel – Kõrendusel ja Laheperas Ain Lavi ning Alasool Mare Auna juhendamisel.

Ehkki 1990. aastate maastikuinspeksioonid on lisanud mõningaid uusi teadmisi Kagu-Eesti rooma rauaaja asulate kohta (Laul 2001: 17–26), jääb perioodi asustuslooline tervikpilt valdavalt kalmeleidudel põhinevaks. Üldi-

se nähtusena võib rõhutada seose puudumist rooma rauaaja ja noorema rauaaja asulakohtade vahel ning nähtavasti ka asustuse järjepidevuse katkemist pärast rooma rauaaja lõppu.

Rooma rauaaja kohta Viljandimaal jääb tänini viimaseks üldistavaks sõnaks Artur Vassara ligi poole sajandi tagune kokkuvõte (Vassar 1956): piirkonna võimsad, ent leiuaesed tarandkalmed on märgiks omaette hõimualast. Uuemaid andmeid on lisanud vaid Sammaste kivikalme kaevamised Halliste kihelkonnas 1989. a. See rohkete leidudega kalme on olnud järjepidevalt kasutusel alates esimestest sajanditest pKr kuni muinasaja lõpuni.

Keskmine rauaaeg ja viikingiaeg. Erinevalt Põhja- ja Lääne-Eestist võib Lõuna-Eestis I aastatuhande teist poolt pKr käsitleda ühe ajajärguna. Kagu-Eesti selle perioodi muististest ja ajaloost teeb kokkuvõtteid Mare Auna monograafia (Aun 1992). Piirkonna raames eristuvad selgesti ühelt poolt liivast pikk- ja ümarkäabaste leviala Tartu- ja Võrumaa idaosas ning lääne- ja põhjapoolne kivikalmete piirkond. Piirialadel paiknevad kalmistud, kus kääpad on rajatud rooma rauaaja tarandkalmete vahetusse lähedusse – selliseid kalmeid on Loosil, Põlgastes ja Kõnnus kaevanud Silvia Laul –, annavad tunnistust kahe muististerühma lähedasest etnokultuurilisest taustast.

Uuemad välitööd idapoolse kultuuriala muististel seostuvad peamiselt kääbastega. Varasemaid kaevamisandmeid (Obinitsast 1913. a, Arnikos 1925. a ja Lindorast 1951. ning 1959.–61. a) on oluliselt täiendanud Mare Auna välitööd: 1973 Arnikos, 1974 Piusal, 1974–75, 1978, 1981 ja 1984 Laossinas, 1976–1978 ja 1979–80 Rõsna-Saarel ning 1983 Tagametsas. 1982–84 toimusid kaevamised Suure-Rõsnas (Aun 1983) ning 1999. a kaevati üht kääbast Obinitsa kääbaskalmistul (Aun 2000b). Silvia Laul on lisaks eelpoolmainitud muististele uurinud kääpaid 1979.–80. a Sühavavval ja 1978.–79. a Piusal.

Lõuna-Eesti läänepoolse, kivikalmete ala kohta on kääbaste piirkonnaga võrreldes märksa vähem teada. Kaevamisi on I aastatuhande teise poole muististest tehtud peamiselt linnamägedel. 1936. a uuriti Peedu Kerikmäge, 1951.–55. a Rõuge, 1968.–70. a Unipiha, 1965.–67. a Tõrva Tantsumäe ning 1969.–70. a Vooru linnust, 1968., 1969. ja 1971. a Alatskivi Kalevipoja sängi. 1972–1973. a toimusid kaevamised Aakre Kivivare linnuse kõrval 8.–10. sajandi asulakohal. Eestis seni ainulaadseks muistiseks on 1958. ja 1960. a uuritud Valgjärve järveasula (Helme khk).

Maastikuinspeksioonid on 1990. aastatel Kagu-Eesti kaardile lisanud uusi linnamägesid. Tüüpiliseks I aastatuhande teise poole linnamäeks võib pidada Rebäsemõisa linnamäge Karula kihelkonnas (Tvauri, Vindi 1997), millega liitub jalamiasula. Samasse perioodi kuuluvad linnusekohad Hinniala Päevapööramismäel Piusa jõekäärus Vastseliina kihelkonna idaservas (Kiristaja 1996), Vareste külas Räpina kihelkonnas ning Setomaal Kõõru küla lähistel Tedrepalo metsas (Kiristaja, Tvauri, Vindi 1998: 223, 229). Erandlikuks ja ainulaadseks muistiseks on 1999. a Andres Vindi poolt leitud linnusease Kaloga Jaanimäel Rõuge kihelkonnas. Linnamägi, mille tasast ja avarat õueplatood ümbritseb madal vallijäänus, on silmapaistvalt suur ja järsunõlvaline ning ületab oma mastaapidelt perioodile omaseid väike-linnuseid. Samas lubab proovišurfist leitud lihtne käsikeraamikakild muistise dateerida I aastatuhandesse. Võimalik, et väike linnus oli ka Kanamõtsa ja Paloveere külade vahel asuval Liinamäel, mille muistisena võtsid arvele Silvia Laul ja Jüri Peets (Tvauri, Vindi, Kiristaja 1997: 159).

Ainus Lõuna-Eestis läbikaevatud vaadeldava ajajärgu kivikalme – Verevi Läätsa kalme Rannu kihelkonnas – paikneb kultuuriareaali serval ning ei pruugi piirkonna kui terviku jaoks olla kuigi representatiivne. Pole teada, kas ja kuivõrd jätkusid rooma rauaaja lõppedes panusteta järeilmatused tarandkalmetesse, kuivõrd ja mis ajast alates hakkas esinema maa-aluseid põletusmatuseid, kuivõrd rajati uusi kivikalmeid ning kuivõrd võis tegemist olla mõne arheoloogiliselt mittejälgitava matmisviisiga (nt surnukehade jätmine maapinnale, kus need peatselt lagunesid).

Perioodi asulakohtade osas on tervikpilt endiselt lünklik. Et pinnaleidudena korjatatav käsikeraamika on raskesti dateeritav, jäävad I aastatuhande teise poole asulakohtade ajalised raamid ebamääraseks. Kaevamistulemuste põhjal on sel ajal kasutusel olnud Ala-Pika asula (Tvauri 1998a).

Sakala osas piirduvad uuemad uurimisandmed keskmise rauaaja kohta Sammaste kivikalme kaevamistulemustel põhineva tõdemusega asustuse järjepidevusest.

Hilisrauaaeg. Andmete hulk hilisrauaaja (u 1050–1225) kohta on võrreldes varasemate perioodidega märksa suurem. Üldistav kokkuvõte Lõuna-Eesti kalmete kohta – suuremaid kaevamisi on tehtud 1895. a Hummuli kääbastel (Helme khk), 1946. a Lootvina põletuskalmel (Võnnu khk) ja 1959., 1961.–1963. ning 1965.–1966. a Madi kivikalmel (Viljandi khk), – on esitatud Jüri Seliranna enam kui veerand sajandi eest ilmunud monograafias (Selirand

1974). Põhiosas on pilt sama ka praegu: teavet on lisandunud peamiselt vaid laibamatustega kääbaskalmete kohta Eesti kagunurgas. Nii on Silvia Laulu juhendamisel 1977.–1978. a läbi kaevatud Lindora 11.–12. sajandi kääpad ja võetud ette proovikaevamisi Tudernas (Vastseliina khk). Uuritud on ka üht 11. sajandi kääbast Plaanil (Peets 1988) ning tehtud järelkaevamisi juba 1880. aastatel avatud Metste kääbastel (Aun, Juzar 1988). Suured kaevamised toimusid Silvia Laulu juhendamisel 1980.–1988., 1990.–1991. ja 1993. a Siksälä (Siksali) kalmel Vastseliina kihelkonna lõunaotsas, kus on kokku uuritud 242 laibahauda 254 matusega ning ligikaudu paarikümmend põletusmatust. See äärmiselt rikkaliku leiuväimega muistis – eriti vääriavad esile toomist rohked tekstiilijäänused – on olnud järjepidevalt kasutusel 10.–11. sajandist 15. sajandini. Kalmistu kaevamistulemustest on seni publitseeritud vaid kahe esimese aasta välitööde lühiülevaade, unikaalne mõõgaleid ja rõivakompleks 14. sajandi mehehaudast (Laul 1981, 1983, 1997b, 2000).

Väljastpoolt Kagu-Eesti kääbasteala piirduvad uued andmed hilisrauaaja matmiskommete kohta peamiselt juhuteadetega. Ulatuslikum leiukogum on 1975.–1976. a saadud tee-ehitusega lõhutud Nõuni kalmest (Otepää khk). Näib, et Ugandis on hilisrauaajal olnud suhteliselt palju maa-aluseid põletusmatuseid. Viimastest annavad tunnistust ka vastavad 10.–11. sajandi leiud Siksälä kalmest.

Põhja-Tartumaal on rohkeid leide andnud Ain Lavi juhendamisel 1982.–1983. a uuritud 11.–12. sajandi laibamatustega Raatvere kalmistu (Kodavere khk) (Lavi, Peets 1985). Vedu kalme (Äksi khk) 1987. a kaevamistulemused (Lavi 1988) lisasid uut teavet hilisrauaaja põletusmatuste kohta.

Noorema rauaaja ja keskaja asulate osas – selge rajajoon kahe perioodi vahel enamasti puudub – on pilt alates 1980. aastate keskpaigast märgatavalt täienenud. Andmestik on kõige esinduslikum Setomaa, Tartumaa ning Võrumaalt Rõuge ja Vastseliina kihelkonna kohta. Asulakaevamisi on Kagu-Eestis tehtud vaid Udernas (Lang, Ligi 1988, 1990) ja mitmetel Setomaa muististel (Valk, Peets 1994; Valk 1995; Luik 1997; Aun 1999a, 2000a, 2002). Sealjuures on silmapaistvalt suures mahus uuritud Pedäjä- e Sosna-saare asulakohta (Aun 1999b, 2001), mille materjalide terviklik avaldamine seisab alles ees.

Viljandimaa asulakohtadest on andmeid märksa vähem. Eesti suurimad asulakaevamised, mille tulemused on seni üldistavalt kokku võtmata, toimusid 1979.–1985. a Olustveres. Väiksemaid kaevamisi noorema rauaaja

asulatel on tehtud veel Viljandi lähistel Mustiveres (1948.–1949. a) ja Aindus (Valk 1994a, 1994b), samuti Viljandis (Vaba, Valk 2002). Viljandi muinasasula, mis asub linnusest u 500–600 m kaugusel järveoru nõlval, on tagasihoidlike mõõtmetega ning seostub tõenäoliselt jõuka üksiktaluga. Märkimist väärivad 10. sajandi – 13. sajandi alguse asustusjäljed Lossimägedes, linnusekohast 110–140 m lõuna pool olevatel küngastel (Valk 2000a, 2000b, 2001b, 2001c; Vaba, Valk 2002).

Lõuna-Eesti tuumikala noorema rauaaja linnustel viimasel ajal suuremaid uurimistöid tehtud ei ole ning varasemate suurkaevamiste (Otepää 1950–1974, 1983; Lõhavere 1937–1941, 1956–1962) materjalidki on üldistamata. Küllaltki mahukad olid ka uurimistööd Naanu linnamäel 1952.–1953. a ja Siniialliku linnamäel 1967.–1969. a. Viimastel kümnenditel on linnusekaevamisi tehtud vaid Viljandis, kus ordulinnuse varemete konserveerimisega seotud proovikaevamised on tõestanud viikingiaegse kultuurkihi olemasolu (Tvauri 1998c; Haak 2001a, 2001b; Haak, Valk 2002; Haak, Vaba, Valk 2002). Muinasaja lõpusajandite, nagu ka kogu 13. sajandi kultuurkiht on konvendihoone ehitamisele eelnenud mullatööde käigus eemaldatud. Laiemas Euroopa kontekstis haruldaseks leiuks on Viljandi linnusest sadakond meetrit lõuna ja edela pool avastatud 1223. a piiramisraijatiste jäänused (Valk 2000a, 2000b, 2001b, 2001c; Vaba, Valk 2002). Sama aasta lahingutegevuses hävis ka Viljandi linnuse läheduses praeguse suusahüppemäe asukohal olnud hilismuinasaegne ülikutalu, mida uuriti 1999. a (Valk 2000a, 2000b) ja 2002. a suvel. Põhja-Tartumaa linnuste kohta on uusi andmeid lisanud Ain Lavi kaevamised Kurista, Reastvere ja Kalana linnamägedel (Lavi, Peets 1986; Lavi 1989, 1999, 2001, 2002).

Olulisi üldistusi Tartu muinasajaloo kohta on teinud Andres Tvauri (Tvauri 2001a). Tartu muinaskihist saadud leiuainese analüüs näitab, et areng pole olnud järjepidev, vaid katkestustega. Andres Tvauri nägemuse kohaselt oli Muinas-Tartu hiilgeajaks Vene võimu periood 1030–1061, mil vürstivõimu keskuseks oleva linnuse juures paiknes suur asula. See asula, mille kultuurkiht ulatub ka väljapoole keskaegse linna piire – Barclay platsi ümbrusse ja kaubahalli alale –, võiks olemuselt kuuluda vanavene linnuste juures olnud nn possaadide hulka. Sellist leiumaterjali, mida üheselt võiks dateerida 12. sajandisse, Tartu kultuurkiht uurimuse kohaselt ei sisalda.

Kesk- ja varauusaeg. Lõuna-Eesti kesk- ja rootsiaegse kultuuripildi kohta on andnud uusi teadmisi külakalmistute ja kirikaedade arheoloogilisel

ainesel põhinevad üldistused. Ilmunud inglisekeelne käsitlus (Valk 2001a) teeb kokkuvõtteid niihästi varasematest kaevamistulemistest kui ka 1980.–1990. aastate uurimistöödest Vooreküla ja Vana-Kuuste (Kambja khk), Mäletjärve, Roiu ja Mäksa (Võnnu khk), Vellavere (Nõo khk), Vaabina (Urvaste khk), Ervu (Rannu khk), Tääksi ja Kärevere (Suure-Jaani khk) ning Kaubi (Halliste khk) külakalmistul, samuti Kambja kirikus ja Pilistvere ning Paistu kirikais. Peatselt on ilmmas ka sama ainekst käsitlev eestikeelne raamat. Võrreldes Põhja- ja Lääne-Eesti omadega on Lõuna-Eesti kesk- ja varauusaegsed matusepaigad silmapaistvalt leiuohked. Matusekombed, milles leidub tugevaid ristiusueelseid jooni, annavad tunnistust maarahva seas valitsenud sünkretistlikust maailmapildist ning laiemas Euroopa kontekstis kujutab Eesti lõunaosa endast kultuuriliselt vägagi arhailist ja konservatiivset piirkonda. Kesk- ja varauusaja kalmistute arheoloogiline materjal võimaldab määratleda Lõuna-Eesti kultuuriomapärasid ka Eesti-sisesel, maakondadevahelise võrdluse tasandil (Valk 1997b). Lisaks kalmistutele on alates 1980. aastatest kogunenud rohkelt andmeid veel Tartu-, Võru- ja Setomaa kesk- ja rootsiaegsete maa-asulate paiknemise kohta.

Uut teavet keskaegse Tartu ja Viljandi tekke ja argielu kohta on andnud arvukad päästekaevamised, mida Tartus on 1990. aastatel juhendanud valdavalt Rünno Vissak, Peeter Piirits ja Mare Aun. Suuremad kaevamised on Tartus toimunud kesk- ja rootsiaegsetes eeslinnades väljaspool linnamüüri – Mare Auna juhendamisel kaubahalli ja postimaja ehitusel ning Rünno Vissaku ja Peeter Piiritsa juhendamisel Barclay platsi ümbruses uusehitiste alal ning 2001. a ja 2002. a kaubamaja vastas Hansakvartalis. Keskaegse linna kultuurikihti uuriti suuremas mahus ka Karuplatsil. Niiske kultuurikihiga kaevandites on puuehitiste, sillutiste ja kaevude jäänused silmapaistvalt hästi säilinud. Linnakalmistutest on seoses restaureerimistöödega tehtud suuremaid kaevamisi 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algupoolel Jaani kiriku juures. 2001. ja 2002. a juhendas Arvi Haak väiksemaid uurimistöid toomkiriku varemetes ja nende lähiümbruses.

Viljandis on nii vanalinnas kui keskaegsete eeslinnade alal kaevamisi juhendanud Heiki Valk, Andres Tvauri ja Arvi Haak. Lisaks on Aare Kodar uurinud keskaegseid kinnistuid Viljandi muuseumi krundil. Kaevamistulemused võimaldavad teha esialgseid kokkuvõtteid nii muinasasustusest kui keskaegse linna tekkest (Valk 2003).

Keskaegseid kililinnuseid on arheoloogiliselt uuritud üksnes Lõuna-Eesti kultuuriareaali põhjapoolsel äärealal: Viljandis (Tvauri 1998c, 2000a; Haak

2001; Haak, Valk 2002), Põltsamaal (Tvauri 1999b) ja Uue-Kastres (Tvauri 2002). Viljandi kaevamised on piirdunud peamiselt rusueemaldusega müüripõhjade ümbert ning konvendihoone ehitusaegse pinnase uurimisega: enamus kultuurkihist on hävinud 1878.–1879. a kaevamistel või konvendihoone ehitusega kaasnenud mullatöödel. Uue-Kastre kaevamiste leiuaines pärineb 15.–16., Põltsamaa oma 16.–17. sajandist. Ainulaadseid tulemusi andsid kaevamised Misso lähedal Kõugumäel. Piiriäärsel ääremaal on tehtud ebaõnnestunud katse hakata ehitama muinastraditsioonidel rajanevat väike-linnust veel 13. sajandi lõpul või 14. sajandi alguses (Peets, Valk 1989).

Hilismuinas- ja keskaja arheoloogilise materjali põhjal on viimase kümnendi vältel lisandunud uusi andmeid ka etnokultuuriliste protsesside kohta. Arheoloogiline andmestik on piisavalt suur, võimaldamaks kõnelda ulatuslikust idapoolsete läänemeresoomlaste, tinglikult lõunavadjalaste sisserändest Tartumaale 13. sajandi lõpul – 14. sajandi alguses ja nende etnokultuurilise identiteedi püsimisest 15. sajandini (Ligi, Valk 1993). Arheoloogia andmed lubavad oletada ka vadjalaste ja väinaliivlaste kunagisi otsesidemeid – mitte läbi Ida- ja Lõuna-Eesti, vaid maismaateid pidi Peipsi-taguste maade, Petserimaa ja Kirde- ning Põhja-Läti kaudu (Valk 2001d). Selgemaks on saanud Eesti kagupiiri ja Setomaa kujunemise küsimused (Laul 1995).

Perioode läbivalt võib mainida inimese ja looduskeskkonna suhteid hõlmava PACT-projekti raames toimunud uuringuid kitsamate alaregioonide – Otepää kõrgustiku (Karukäpp, Valk 1999; Kihno, Valk 1999) ja Hino järve piirkonna (Laul, Kihno 1999a, 1999b) osas.

Jooksvad projektid ja tulevikukavad

Pärast pikemat vaheaega on Lõuna-Eestis taas algamas kiviaja uurimine. Aivar Kriiska juhendamisel on käivitunud 4-aastane projekt, mille eesmärgiks on saada selgust asustuse tekke ja arengu kohta Kesk- ja Edela-Eestis. Tähelepanu raskuspunkt on suunatud mesoliitikumile. Uurimispiirkonna teiseks keskmeks on Pärnu jõe alamjooksu kõrval Võrtsjärve ümbrus, sh Väike-Emajõe vesikond.

Jätkub töö Siksälä kalmistu materjalidega: Visby Balti Uuringute Kesku-se poolt koordineeritava CCC-projekti raames on koostamisel ingliskeelne

monograafia. Raamat annab esialgse ülevaate matmiskombestikust ja leiuainesest ning vaatleb kalmet laiemas sotsiaalses ja kultuurilises taustsüsteemis allikana sotsiaalsete ja kultuuriliste protsesside kulgemise kohta kesk-aegse õhtumaise Euroopa idapoolseimal äärealal. Ilmselt on matmiskommete silmapaistvalt suure, Lõuna-Eesti kontekstiski ainulaadse arhailisuse põhjuseks kalme perifeerne asend – paiknemine Tartu piiskopi, ordu ja Pihkva valduste piiridel. Põhjaliku ja üksikasjaliku kokkuvõtte tegemist Siksälä kaevamistulemustest lähiajal ei võimalda asjaolu, et välja on puhas-tamata ligikaudu 20 kaevamistel monoliidina üles võetud, rohkete tekstiili-jäänustega luustikku. See mahukas, aastatepikkune töö, mis avab ulatuslikud võimalused lõunaeesti muinasrõivastuse rekonstruktsioonideks, eeldab oma-ette projekti ning tekstiiliuuringuile pühendunud spetsialisti olemasolu.

Vaatluse all on ka muististe tähendus inimese jaoks ajaloolisel kultuur-maastikul, mida otseselt kajastab nendega seonduv kohapärimus. Tartu Üli-kooli arheoloogia kabineti ja Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töö-rühma ühistöö tulemusena on lähiajal ilmumas kogumik “Muistis, koht ja pärimus”, mis tutvustab ja analüüsib muististe ning pärimuse seoseid valitud uurimispiirkondade näitel. Lõuna-Eestist on läbi töötatud Nõo, Otepää, Rõuge ja Vastseliina kihelkond, samuti kogu Setomaa. Nende alade pärimusainest kõrvutatakse võrdlusmaterjaliga Läänemaalt Hanila, Karuse ja Martna kihelkonnast, aga ka Soome eri piirkondadest. Arheoloogia ja rahvaluuleteaduse koostöö tulemusena ilmus 2001. a lõpus ka raamat “Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus” (RK 2001), milles nii arheoloogia-kui rahvaluulealaste sissejuhatavate artiklite järel on esitatud valik iseloo-mulikumaid kohapärimustekste. Materjalid on liigendatud kitsamate ala-piirkondade kaupa ning pärimuspaikade asukoht kajastub ka asendiskeemi-del. Sama raamatusarja väljaandmine jätkub: järgmine köide Lõuna-Eesti alalt käsitleb Otepää kihelkonda.

Riikliku programmi “Eesti keel ja rahvuskultuur” vahendite toetusel jätkub Eesti arheoloogiliste paikade ja muististe koondandmebaasi koosta-mine. Access-tarkvaral rajanev andmebaas sisaldab andmeid leiukohtade, leiuteadete ning nii kaitse all olevate kui hävinud muististe, aga ka arheo-loogilist informatsiooni kajastava toponüümika ja kohapärimuse kohta. Käesoleva seisuga on lõppjärgus Lõuna-Eesti materjalide läbitöötamise esimene etapp – üksikteadete sisestus. Järgneb erinevate teadete seostamine konkreetsete paikade ja leiukohtadega, neile ID-koodide andmine ning muististe asukohtade sidumine digitaalkaartidega. Paikade märkimine kaarti-

dele eeldab niihästi arhiivitööd vanade koha- ja talunimede lokaliseerimiseks kui ka täiendavaid maastikuinspektsioone. Andmebaasi loomine toimub koostöös Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühmaga.

Sünkretisminähtusi ja keskaegset rahvausundit käsitleva uurimisprojekti (ETF grant 4633) raames on vaatluse all Lõuna-Eesti pühapaigad – puud, kivid, allikad ja kabelikohad. Tähelepanu all on nende paiknemisvahekord – nii üksteise kui teiste muististe, kirikute ja üldise asustuspildi suhtes. Paiknemisanalüüs ja arheoloogilised uuringud võiksid tuua selgust ka küsimusse, kui kaugele ulatub ajas tagasi pärimuses tuntud pühapaikade sakraalsus.

Käivitunud on Lõuna-Eesti kesk- ja uusaegsete aarete uurimine: selle teemaga tegeleb numismaatik Mauri Kiudsoo Ajaloo Instituudist. Peamisteks probleemideks on raha käibeareaalide ning müntide ringlusaja väljaselgitamine, kuid tähelepanu väärib ka aarete sotsiaalajalooline aspekt: kui palju need peitvarad omas ajas väärt olid?

Lõuna-Eestiit puudutab otseselt Andres Tvauri uurimistöö Eesti hilisrauaaja keraamikast (ETF grant 5314): keraamika on Lõuna-Eesti linnuste ja asulate arheoloogilises materjalis märksa tugevamini esindatud kui maa mistahes teises piirkonnas. Kuigi senine uurimistöö on lisanud muinaskeraamika valmistamise ja päritolu kohta uusi seisukohti (Tvauri 1999a, 2000b, 2000c), on vastuseta küsimusi mitmeid. Välja tuleks selgitada kedrakeraamika ilmumisaeg ja -kontekst, tema valmistamisega seotud keskused ning kohaliku ja sissetoodu vahekord.

Kaugemate tulevikuvisionide osas võiks arheoloogiline materjal tuua täiendavat selgust Lõuna-Eesti lõunapiiri küsimusse. Süvaanalüüsi vajab läänemeresoomlaste etnokultuurilise identiteedi hääbumise protsess Läti põhja- ja kirdeosas: tarandkalmete leviku põhjal oli neil aladel veel Rooma rauaajal tegemist läänemeresoomse või “lõunaeesti” asustusega. Lõuna-Eesti üldtaustal tuleks uuel tasandil läbi töötada Läti kivikalmete keraamikaleiud: on ju keraamika üheks oluliseks etnokultuurilise identiteedi tunnusmärgiks. Lähemat uurimist vajaks Põhja- ja Ida-Läti etnograafilises aineses avalduvate läänemeresoomse substraatinähtuste, sh keelesaartena veel 20. sajandi algul püsinud leivu ja lutsi maarahva (Cimermanis 1973) arheoloogiline taust, aga ka 13.–15. sajandi arheoloogilises aineses jälgitava vadjalaste ja väinaliivlaste vahelise kultuurisilla (Valk 2001d) kujunemislugu. Arheoloogia vaatenurga alt on seni puutumata idumealaste ja metsepole liivlaste küsimus – kuidas ja kuivõrd kajastub nende olemasolu hilisrauaaja ja keskaja arheoloogilises materjalis? –, samuti Sakala lõunaosa minevik. Kirjalike allikate põhjal olid Ruhja ja Härgmäe kihelkond veel Liivi sõja eel asustatud eestlas-

tega (Johansen 1937). Ka tervikuna on muistne Sakala Eesti üks arheoloogiliselt nõrgemini uuritud piirkondi. Alles viimastel aastatel on Tartu Ülikooli magistrant Marge Konsa, kelle magistritöös on vaatluse all Madi kalme Viljandi kihelkonnas, alustanud uurimistööd allikmaterjaliga suhteliselt paremini kaetud Viljandimaa põhjaosa kohta. Projekti “Eesti kultuurmaastike ajalooline pärand” (Eesti Teadusfondi grant 4589) raames on süsteemsemat käsitlemist leidmas ka Helme kihelkonna muistised ja asustuslugu.

Põhjalikumat tähelepanu väärrib muinas- ja keskaegne etnokultuuriline situatsioon Eesti kagupoolsetel piirialadel, Petserimaal ja Läti kirdenurgas. Mare Aunal on valmimas kokkuvõtte ajaloolise Petserimaa muististest ja asustusloost I aastatuhande teisel poolel. Ilmne on, et Petserimaa kui läänemeresoomlaste, latgalite ja slaavlaste kontaktala küsimus võib sügavama lahenduse leida vaid eesti, vene ja läti uurijate ühistöö tulemusena – laiemaid naaberalasid hõlmavas taustsüsteemis. Paraku piirdub Kirde-Läti vastav arheoloogiline aines, mis viitab läänemeresoomse rahvastiku olemasolule, seni peamiselt vanade juhuleidudega. Täiesti analüüsimata on soomeugrilaste etnokultuurilise identiteedi kajastused Petserimaast ida ja kagu poole jäävate alade arheoloogilises materjalis. Oluliseks pidepunktiks piirialade edasises uurimistöös on Siksälä kalme kaevamistulemused. Silvia Lauulu oletuse kohaselt võiks matusepaik seostuda omaette hõimualaga Võrumaa, Kirde-Läti latgalite ja Petserimaa vahelises kolmnurgas (Laul 1999), kuid igasugused andmed selle piirkonna lõunaraja kohta seni puuduvad. Teiseks tähtsaks lähtekohaks on Laurast lõuna pool olev Kendiši kalme, mille materjalid on seni avaldatud vaid lühitutvustuse vormis (Grušina 1987).

Kui kiviaja ja varase metalliaja osas vajab uute üldistuste tegemine veel mahukat ja aastatepikkust eeltööd inspeksioonide ja kaevamiste näol ning I aastatuhande kohta pKr on üldistavad kokkuvõtted lähiminevikus ilmunud, siis suhteliselt käegakatsutavaks ülesandeks on üldkäsitlemise koostamine Lõuna-Eesti muinasaja lõpusajandite kohta. Uut lähenemist vajavad küsimused ühiskonnast ja võimusuhetest, asustusest ja keskustest. Sõlmküsimuste lahendamiseks on vaja siiski veel täiendavaid välitöid ja kaevamisi mitmeski valdkonnas (nt hilisrauaaja kalmed ja linnused).

Keskaja linnaarheoloogia osas vajab kokkuvõtmist Tartust ja Viljandist kogunenud ning päästekaevamiste käigus edaspidigi pidevalt täienev arheoloogiline materjal. Omaette “lõunaeestiliseks” uurimisteeneks võiksid olla ka eestlaste etnokultuurilise identiteedi kajastused Lõuna-Eesti keskaegsete linnade ja linnuste arheoloogilises materjalis.

Kirjandus

- Aun, Mare 1992 = Аун, М. 1992. Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н.э. в Юго-Восточной Эстонии. Таллинн.
- Aun, Mare 1983 = Аун, М. 1983. Курганный могильник Сууре-Рысна. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 4, 297–300.
- Aun, Mare 1999a: Proovikaevamised asulakohtadel ja inspeksioonid Setumaal. — *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1998*. Tallinn, 167–176.
- Aun, Mare 1999b: Rescue excavations on the settlement site of Pedäjasaare in Setumaa. — *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1998*. Tallinn, 115–126.
- Aun, Mare 2000a: Asulakohtade arheoloogilisest uurimisest Setumaal 1998. ja 1999. aastal. — *Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel*. Võro Instituudi Toimõndusõq, 10. Võru, 29–49.
- Aun, Mare 2000b: Rescue excavations at the Obinitza barrow cemetery. — *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field works in Estonia 2000*. Tallinn, 63–69.
- Aun, Mare 2002: Trial excavations on the II settlement site of Laossina and survey trips in Setumaa. — *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 174–191.
- Aun, Mare 2001: Rescue excavations on the island of Sosna, Setumaa. — *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 91–102.
- Aun, Mare, Mari Juzar 1988 = Аун, М., Юсар, М. 1988. Археологические исследования в Пылваском районе. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused 4, 370–373.
- Aun, Mare, Arvis Kiristaja 1998: 1997. aasta arheoloogilised inspeksioonid Võruja Setumaal. — *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1997*. Tallinn, 180–192.
- Cimermanis, Saulveids 1973: Läänemeresoomlaste probleem nõukogude läti etnograafide töödes. — *Etnograafiamuuseumi aastaraamat*, XXVII. Tallinn, 219–251.
- EEA 1982 = Jaanits, Lembit, Vello Lõugas, Silvia Laul, Evald Tõnisson *Eesti Esiajalugu*. Tallinn, 1982.
- Grušina, Ljubov 1987 = Грушина, Л. Е. 1987. Грунтовый могильник у деревни Кендиши. — *Земля Псковская. Древняя и социалистическая. Краткие тезисы докладов к научно-практической конференции 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции*. Псков, 100–102.

- Haak, Arvi 2001a: Archaeological investigations of the Castle Ruins and at Pikk Street in Viljandi. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 108–116.
- Haak, Arvi 2001b: Viljandi ordulinnuse kaevamised 2000. aastal. – Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2001. Viljandi, 111–126.
- Haak, Arvi, Heiki Valk 2002: Archaeological investigation of Medieval and Post-Medieval Viljandi. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological fieldworks in Estonia 2001*. Tallinn, 91–104.
- Haak, Arvi, Anu Vaba, Heiki Valk 2002: 2001. a arheoloogilised uuringud Viljandis. – Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2001. Viljandi, 29–51.
- Johansen, Paul 1937: Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. – *Beiträge zur Kunde Estlands*, XXI. Heft 1. Tallinn, 43–61.
- Karukäpp, Reet, Heiki Valk 1999: Settlement history and its connections with the geomorphological preconditions on the Otepää Heights, Southeastern Estonia. – *Environmental and cultural history of the Eastern Baltic Region*. PACT 57, 1999. Journal of the European Network of Scientific and Technical Cooperation for Cultural Heritage. Ed. U. Miller, T. Hackens (†), V. Lang, A. Raukas and S. Hicks. Stockholm–Strasbourg, 207–219.
- Kihno, Kersti, Heiki Valk 1999: Archaeological and palynological investigations at Ala-Pika, South-East Estonia. – *Environmental and cultural history of the Eastern Baltic region*. PACT 57, 1999. Journal of the European Network of Scientific and Technical Cooperation for Cultural Heritage. Ed. U. Miller, T. Hackens (†), V. Lang, A. Raukas and S. Hicks. Stockholm–Strasbourg, 221–237.
- Kiristaja, Arvis 1996: A new Hillfort in Vastseliina Parish, Võrumaa. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused* 4, 467–468.
- Kiristaja, Arvis 2000: Setumaa kivi-, pronksi- ja varasem rauaaeg. – *Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel*. Võro Instituudi Toimõndusõq, 10. Võru, 50–54.
- Kiristaja, Arvis, Andres Tvauri, Andres Vindi 1998: 1997. aasta arheoloogilised inspeksioonid. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1997*. Tallinn, 210–236.
- Konsa, Marge 2002: Archaeological investigations in the churchyard of Paistu. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological fieldworks in Estonia 2001*. Tallinn, 160–164.
- Konsa, Marge, Mirja Ots 2001: 2000. aastal avastatud muistised. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 122–133.
- Konsa, Marge, Mirja Ots 2002: 2001. aastal avastatud muistised. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological fieldworks in Estonia 2001*. Tallinn, 192–199.

- Lang, Valter, Priit Ligi 1988 = Ланг, В., Лиги, П. 1988. Предварительные результаты исследования поселения Удерна II. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4, 380–384.
- Lang, Valter, Priit Ligi 1990 = Ланг, В., Лиги, П. 1990. Второе селище Удерна. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4, 433–436.
- Laul, Silvia 1981 = Лаул, С. 1981. Курганный могильник позднего железного века в Сиксали. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4, 401–405.
- Laul, Silvia 1983 = Лаул, С. 1983. Поселение и могильник в Сиксали. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4, 330–334.
- Laul, Silvia 1995: Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993*. Tartu, 142–151.
- Laul, Silvia 1997a: Lõunaestlaste ja volga rahvaste ühiskultuurist. – *Keel ja Kirjandus*, 577–584.
- Laul, Silvia 1997b: Rüütlimõök ugandi mehe hauas. – *Austrvegr. Idatee. Muinas-teaduse ajakiri* 3, 22.
- Laul, Silvia 1999: Eesti kagunurk – piiriala Pihkva ja Ordu valduste vahel. *Õdagu-meresoomõ veeremaq. Läänemeresoome perifeeriad*. Võro Instituudi Toimõitiseq, 6. Võro, 55–64.
- Laul, Silvia 2000: Katse rekonstrueerida Siksali 14. sajandi mehe rõivastus. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 4: 1, 31–34.
- Laul, Silvia 2001: *Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas*. Muinasaja Teadus, 9 / *Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad*, 7. Tallinn.
- Laul, Silvia, Kersti Kihno 1999a. Prehistoric land use and settlement history on the Haanja Heights, Southeastern Estonia, with special reference to the Siksali-Hino area. – *Environmental and cultural history of the Eastern Baltic Region*. PACT 57, 1999. Journal of the European Network of Scientific and Technical Cooperation for Cultural Heritage. Ed. U. Miller, T. Hackens (†), V. Lang, A. Raukas and S. Hicks. Stockholm–Strasbourg, 239–254.
- Laul, Silvia, Kersti Kihno 1999b: Viljelusmajandusliku asustuse kujunemisjooni Haanja kõrgustiku kaguveerul. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3:1, 3–18.
- Lavi, Ain 1988: Gruftgräberfeld und Opferlinde von Vedu. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4, 360–364.
- Lavi, Ain 1989: Neue Angaben über den Burgberg Kurista. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4, 331–335.
- Lavi, Ain 1999: The investigations on the hill-forts of Northern Tartumaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field works in Estonia 1998*. Tallinn, 107–112.
- Lavi, Ain 2001: The hillfort of Kalana. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeo-*

- logical Field works in Estonia 2000*. Tallinn, 56–64.
- Lavi, Ain 2002: The northern forewall of the Kurista hillfort. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological fieldworks in Estonia 2001*. Tallinn, 48–55.
- Lavi, Ain, Jüri Peets 1985: Zur archäologischen Forschung Ostestlands. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 4, 358–366.
- Lavi, Ain, Jüri Peets 1986: Über den Burgberg Kurista. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 4, 370–373.
- Ligi, Priit, Heiki Valk 1993: Vadjapärased kalmed Tartumaal (13.–15. sajand). – *Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil*. Muinasaja teadus 2. Tallinn, 176–214.
- Luik, Heidi 1997: Rescue excavations in the II settlement site of Väike-Rõsna in Setumaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field works in Estonia in 1997*. Tallinn, 79–84.
- Peets, Jüri 1988 = Пеэ́тс, Ю́ри. 1988. Древний курганный могильник и средневековое деревенское кладбище в Плаани. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 4, 376–379.
- Peets, Jüri, Heiki Valk 1989 = Пеэ́тс, Ю́., Валк, Х. 1989. О предполагаемом городище Кыгумяги в Миссо. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 4, 335–338.
- RK 2001 = *Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus*. Koostajad: Mari-Ann Rimmel, Terje Potter ja Heiki Valk. Tartu, 2001.
- Selirand, Jüri 1974. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. saj.)*. Tallinn.
- Tvauri, Andres 1998a: Rescue excavations on the settlement site of Ala-Pika. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1997*. Tallinn, 161–164.
- Tvauri, Andres 1998b: Archaeological investigations in the old part of Viljandi. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1997*. Tallinn, 81–86.
- Tvauri, Andres 1998c: Arheoloogilised uuringud Viljandi linnuses 1998. aastal. – *Viljandi Muuseumi Aastaraamat 1999*. Viljandi, 20–28.
- Tvauri, Andres 1999a: The medieval potter's kiln from the old town of Viljandi. *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1998*. Tallinn, 89–95.
- Tvauri, Andres 1999b: Archaeological excavations in the gate building of Põltsamaa Castle. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1998*. Tallinn, 127–131.

- Tvauri, Andres 2000a: The archaeological investigations in Viljandi, Tartu and Kärkna. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 54–62.
- Tvauri, Andres 2000b: Pihkva pottsepad Viljandis ja Tartus 13. sajandil. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 4:1, 21–30.
- Tvauri, Andres 2000c: Loode-Vene päritolu slaavi keraamika Eestis 11.–16. sajandil. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 4:2, 91–119.
- Tvauri, Andres 2001a: *Muinas-Tartu*. – Muinasaja Teadus, 10. Tartu.
- Tvauri, Andres 2001b: Archaeological investigations in the old town of Viljandi, at 4 Pikk Street. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 103–107.
- Tvauri, Andres 2002: Archaeological investigations at the Bishop's Castle of Varbek (Kastre). – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological fieldworks in Estonia 2001*. Tallinn, 152–159.
- Tvauri, Andres, Andres Vindi 1997: Avastatud linnamägi Karula kõrgustikul. – *Arheoloogilisi uurimusi*. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 9. Tartu, 124.
- Tvauri, Andres, Andres Vindi, Arvis Kiristaja 1997: 1996. aasta arheoloogilised inspeksioonid. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1996*. Tallinn, 145–160.
- Vaba, Anu, Heiki Valk 2002: Prehistoric settlements in Viljandi: new evidence. *Arheoloogilised välitööd Eestis 2001 / Archaeological Field Works in Estonia 2001*. Tallinn, 82–90.
- Valk, Heiki 1994a: Rescue excavations on the Late Iron Age settlement of Aindu. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1, 34–41.
- Valk, Heiki 1994b: The end of excavations at the Late Iron Age settlement of Aindu. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 4, 386–389.
- Valk, Heiki 1995: Archaeological field-works in Setumaa. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 4, 455–458.
- Valk, Heiki 1996a: Trial excavations at the settlement and stone setting of Ala-Pika. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 4, 438–445.
- Valk, Heiki 1997a: Archaeological investigations in Otepää and its surroundings in 1996. – *Stilus 7. Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological field works in Estonia 1996*. Tallinn, 124–129.
- Valk, Heiki 1997b: Lõuna-Eesti kultuuriomapäradest 13.–17. sajandil. – *Õdagu-meresoomõ lõunapiir*. Toim. K. Pajusalu ja S. Jüvä. Konverents Kütioron märdikuu 28.–30. 1996. Võro Instituudi Toimõitiseq 1. Võro, 118–133.

- Valk, Heiki 2000a: Archaeological investigations in Late Prehistoric – Early Medieval Viljandi and in Pilistvere churchyard. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1999*. Tallinn, 39–53.
- Valk, Heiki 2000b: Muinas-Viljandi Lossimägede taga. – *Viljandi Muuseumi Aastaraamat 1999*. Viljandi, 56–78.
- Valk, Heiki 2000c: Mulgimaa arheoloogilisest uurimisest. – *Ettekandeid I mulgi konverentsilt*. Mulgi Kultuuri Instituudi Toimetised 1. Viljandi, 47–62.
- Valk, Heiki 2001a: *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*. 2nd edition. CCC Papers 3. Visby – Tartu.
- Valk, Heiki 2001b: Viljandi linnuse 1223. a piiramisrajatised. – *Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2000*. Viljandi, 73–91.
- Valk, Heiki 2001c: Besieging constructions from 1223 in Viljandi. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 2000*. Tallinn, 65–79.
- Valk, Heiki 2001d: About the Early Medieval and Prehistoric contacts of the Votians and the Daugava Livonians. – *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum*. 7.–13.8. 2000 Tartu. Pars VIII. Dissertationes sectionum: Litteratura, Archaeologia & Anthropologia & Genetica & Acta Congressus. Redigit: T. Seilenthal; curaverunt: A. Nurk, T. Palo. Tartu, 365–374.
- Valk, Heiki 2003: The Genesis of Viljandi (Fellin): archaeological data. – Riias 2001. a septembris peetud linna 800. juubeli konverentsi *Riga und Ostseeraum* kogumik. Marburg. Ilmumisel.
- Valk, Heiki, Marge Konsa, Andres Vindi, Mati Mandel, Ülle Tamla 2000: 1999. a avastatud muistised. – *Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1999*. Tallinn, 121–128.
- Valk, Heiki, Peets, Jüri 1994 = Валк, Х., Пётс, Ю. 1994. О пробных археологических раскопках в Сетумаа. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised*. Humanitaarja Sotsiaalteadused 4, 418–425.
- Vassar, Artur 1956: Lisandeid Eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I–IV sajandil. – *Eesti Rahva Etnilisest Ajaloost*. Tallinn, 160–190.

Heiki Valk: On the archaeological investigation of Southern Estonia

The present article provides a survey of the archaeological investigation of Southern Estonia, with primary emphasis on recent decades. The archaeological data from this area – historical Viljandimaa, Tartumaa, Võrumaa and Setomaa counties and the southern part of Pärnumaa county – differ considerably from those of Northern and Western Estonia, providing evidence

of the region's ethnocultural peculiarities, as well as of different social, economic and cultural developments.

Almost no new information about the Stone Age and Bronze Age has been added since the 1950s. The main discoveries concerning the Pre-Roman Iron Age are flat pit-grave cremations and data on early agriculture based on palynological investigations. The results of the investigation of the Roman Iron Age and Middle Iron Age/Viking Age in South-Eastern Estonia are presented in two monographs: by Silvia Laul (2001) and Mare Aun (1992). No general works concerning the Post-Viking Iron Age in South-Eastern Estonia have been published, except for Andres Tvauri's monograph about prehistoric Tartu (2001). The main research about that period has involved the identification of settlements and other sites on the landscape and the study of barrow cemeteries in the south-eastern corner of Estonia. In recent decades research activities in Viljandimaa have mostly been limited to the excavation of some settlements. Since the 1970s the Late Iron Age and Middle Ages of Northern Tartumaa (settlements, hill-forts and cemeteries) have been studied by Ain Lavi, and the settlements of that time in Setomaa by M. Aun. General conclusions about the medieval and post-medieval rural cemeteries of Southern Estonia were presented in a monograph by the present writer (2001).

Urban excavations have been carried out both in medieval Tartu (R. Vissak, P. Piirits, M. Aun) and Viljandi (A. Haak, A. Tvauri, H. Valk). In Viljandi, research has been concentrated on the ruins of the Order Castle and the besieging constructions of Estonian hillforts from 1223.

Research results enable one to speak of mass immigration by the Votic people from the land of Novgorod to Tartumaa in the late 13th century, as well as of the genesis of the cultural border between Setomaa and Võrumaa. In the south-eastern corner of Estonia, on the basis of Siksälä cemetery from the 10th–15th centuries, excavated by S. Laul in 1980–1993, it is possible to distinguish a separate ethno-cultural area.

Perspectives in the near future include publications about the cemetery of Siksälä (S. Laul and H. Valk) and about the reflections of archaeological sites in oral tradition (H. Valk). Research continues to take place in the area of holy sites and syncretism (H. Valk), pottery (A. Tvauri), medieval hoards (M. Kiudsoo) and Northern Viljandimaa (Marge Kõnsa). A database of archaeological sites and find sites in southern Estonia is being composed at the University of Tartu.

LÕUNAEESTI KIRJANDUS JA EESTI KIRJANDUSE UURIMINE

ÜLO TONTS

Selle artikli kõige konkreetsem taust on loengukursus, mille Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse algatusel tänavu septembris-oktoobris ülikoolis pidasin. Kursuse nime või teema sõnastas Paul Hagu: “Sissejuhatus lõunaeesti kirjandusse”. Arvan ka praegu, et nimetamine tabas märki. Mis tähendab, et ennekõike oli see aine ning selle piiride kompamine nii õppejõu kui ka kuulajate jaoks. Päris uusi autoreid ma tookord ei avastanud, küll tean nüüd varasemast selgemini, kui mahukas ja rikas lõunaeesti kirjandus tegelikult on. Päris palju sain teada ka lõunaeesti kirjanduse uurimise olukorrast või, kui selgemini väljenduda, sain teada, kuidas eesti kirjandusteadus ja kirjanduslooline uurimine on suhtunud ja suhtub kirjanduse regionaalsusse. Regionaalsus võiks olla lõunaeesti kirjanduse uurimisest kõneldes oluline üldistav märksõna – või koguni kõige olulisem.

Artikli teine taust, küll subjektiivne ja eelkõige minu enda poolt vaadates oluline, on see, et olen ise lõunaeestlane ja võrokene. Juured on Karulas ja Antsla kandis, oma noorusmaa Hargla kihelkonnas. Räägin võru keelt. Mis tähendab, et suhtlen Jaan Lattiku juttude ja Madis Kõivu murdenäidendite inimestega nende oma keeles. Mu kõige varasemate ilukirjanduse-kogemuste ja elamuste hulka kuulub – lugemiseelsest ajast – Jaan Lattiku murdekeelne dialoog “Esä”. “Esä, kos sa läät?” – “Mõtsa.” – “Mis sa sääl tiit?” – “Haina.” – ja nii edasi. Ei mäleta raamatut ega ettelugemist. Minu isale meeldis seda nappi teksti väikese kuulaja heameeleks peast esitada ja küllap teadis ka kuulaja ise seda mingil ajal peast. Kuidas isal see tekst peast võtta oli, jäigi hiljem küsimata.

Õiges vastuvõtmiseas kohtusin Jaigi muinasjutuilmaga, aga selle üksikasjalisem meeldetuletamine viiks juba teemast hoopis kõrvale.

Kõigepealt mõni sõna lõunaeesti kirjanduse piiridest ja mahust, nagu sellest aru saan ja õigeks pean. Oleks muidugi natuke imelik siin seletama hakata, kui asendamatult oluline on murdekeelne kirjandus või mida tähendab keelemälu. Ei oleks aga sugugi tark lõunaeesti kirjanduse piiri nii kitsalt märkida –

kas või sellele lõunaeeetilisele lugejale mõeldes, kelle murdekeele valdamine soovida jätab. Lõunaeeesti kirjandusest kõneldes pean silmas hoopis avaramat ala. Väga rikastav võib olla ka suhe nende autoritega, kelle loomingus paigalisus – ikka seesama regionaalsus – on reaalselt olemas, kuigi murdekeel puudub. Mida ma silmas pean? Vastan näitega, selleks sobib Bernhard Kangro looming, mis on teatavasti kirjakeelne. Võrumaalisuse vaatekohast seda küll kuigivõrd uuritud ei ole, aga õnneks on Kangro ise selles asjas usaldusväärseid tunnistusi andnud. Koguteoses “Minu noorusmaa”, mis ilmus 1964. aastal Lundis, on avaldatud Kangro autobiograafiline essee “Tükike tõelisust”. Kirjanik esitab siin rea konkreetseid viiteid võrumaalise maastiku tähendusest oma proosaloomingus. Eriti rõhutab ta “Urvaste kihelkonna võimsa maastiku” osa. Lausa konkreetse uurimisprogrammi sõnastuseks võib aga pidada seda, kuidas Kangro autobiograafiliseks romaaniks nimetatud raamatus “Kipitai” (1992) näeb oma kirjakeelse loomingu suhet murdekeelega, milles ta kasvas. Tsiteerin: “Kirjakeele surge ja traditsioonid osutusid määravaks. Ent mõnes – stiili, sõnavaliku, lausekujunduse ja sisemise keeletunnetuse kui ka elutunde osas olen peaaegu võõrkeelele üleläänud autor” (lk 83).

Siit vaatab vastu mitu küllalt põhimõttelise tähendusega küsimust. Kuidas niisugust võrumaalisust uurida, või ütleme lihtsamalt, lugeja jaoks teadvustada ja avada? Missugune peaks olema uurija ettevalmistus, tema suhe võru keele ja kultuuriga?

Kangroga põhimõtteliselt ja ligilähedaselt sarnasel viisil võrumaalisi või lõunaeeetilisi kirjanikke on teisigi. Nimetan Karl Rumorit, Richard Rohtu, Valev Uibopuud, Raimond Kolka, miks mitte ka Friedebert Tuglast. Kas Mats Traadi lõunaeeetilisus piirdub murdekeele kasutamisega dialoogis või on sellel veel teisigi aspekte?

Tegemist ei ole käsitlemata autoritega. Asi on selles, et meid huvitav lõunaeeetiline vaatekoht senistes käsitlustes kas puudub või jääb kõrvaliseks.

Missugusena paistavad lõunaeeesti kirjanduse uurimise seis ja väljavaated, kui lähtekohaks võtta eesti kirjanduse viimaseaegne uurimine?

Eesti kirjanduse uurimises toimuvat iseloomustas kaks aastat tagasi Tiit Hennoste, ja seda minu jaoks hästi tabavalt ja veenvalt. Ta ütles üldistavalt, et diaoog eri uurijate vahel on nõrk, koolkondi ei ole; ootuspärase modernistliku paljususe asemel valitseb modernismijärgne killustatus (Hennoste 1999).

Käesoleva aasta kevadel ilmunud uhiuus “Eesti kirjanduslugu” (2001) kinnitab Hennoste analüüsi paikapidavust üsna näitlikult. Uut kirjanduslugu arvustades on Hennoste tähelepanu juhtinud ka ühele tänase kirjandusuurimise lüngale, mis selle teema vaatekohast eriti tähelepanu äratav. Hennoste kirjutab nii: “Ainult väikese kõrvalepõikena tuleb sisse regionaal-kirjanduse mõiste seoses saarte kirjandusega, mis minu meelest pidanuks samuti olema läbiv. Regionaalkirjandus ja sellega seotud koha vaim, koha ja teksti seotus on eesti kirjanduses pidevalt olnud väga oluline, ja mitte ainult saarte kirjanike puhul. Olgu märgitud August Kitzbergi Mulgimaa-jutud või omaette Vooremaa maailma ehitanud Oskar Luts” (Hennoste 2001: 1237).

Oleks kena, kui Hennoste eksiks või liialdaks. Paraku kõneleb ta tõtt. Ka “Tõde ja õigus” on uues kirjandusloos peaaegu täiesti lahutatud võimsast kohamüüdist – mõtlen Vargamäed –, mis rahva teadvuses aina edasi elab ja toimib. Halvasti käib August Mälgu rannaromaanide käsi – ja nii edasi.

Uus kirjanduslugu on olulise tähendusega raamat – taastunud Eesti Vabariigis omas liigis esimene. Kulub aega, enne kui me üldiselt teadvustame, et kirjandusloos nimetatu võib olla ka kogum subjektiivseid eelistusi ja arvamusi. Esialgu on uus kirjanduslugu meie jaoks veel kindlasti domineeriv tekst, mis ilma teeb ning eelkäijad nii või teisiti kõrvale tõrjub.

Kui uut “Eesti kirjanduslugu” lõunaestilisuse vaatekohast inventeerida, võib ligilähedaselt rahule jääda ainult uuema ja kõige uuema kirjanduse käsitlemisega – Madis Kõiv, Kauksi Ülle ja teised. Palju autoreid on lihtsalt puudu või üsna küsitaval viisil protsessi käsitlemisse lahustunud, nende seas ka olulisi lõunaestilasi. Teadmine, et seekord uuriti nimelt protsessi, seletab midagi, aga lohutab kokkuvõttes vähe.

Arvan ja usun, et lõunaestii kirjanduse tegelik uurimine on mõttekas ikkagi just kirjanike loomingu avamise ja mõtestamise kaudu. Eesmärk on konkreetsete lõunaestiliste, kohavaimuliste teoste regionaalsust oluliseks pidav vahendamine. Konkreetse näitena see, mida juba mainisin: kuidas lugeda Kangrot kui lõunaestilist kirjanikku? Kuidas Kangro niisugusele lugemisele uurimise kaudu kaasa aidata?

Uuele kirjandusloole selles asjas tõepoolest lootma ei saa. Puuduvate või sama hästi kui puuduvate lõunaestlaste loetelu tuleks pikk. Jaan Lattiku kohta näiteks saame teada ainult seda, et tema lastejutud – nagu Parijõelgi – “on kirjutatud realistlikus võtmes”. Juhan Jaiki näeb küll kahel grupifotol, tema loomingust teateid ei leia. Lausa arusaamatu, miks Jaik kirjanike liidu juhatusse valiti. Jaan Vahtrat nimetatakse üksnes Barbaruse luuletuskogu

“Geomeetriline inimene” kubistliku kujunduse autorina. Kauksi Ülle käsitlemisel märgitakse, et ta vabastas võru luule “adsonliku” sentimentaalse tekstimalli valitsemisest. Milles ja kuidas too adsonlik mall avaldus, on aga eespool ütle mata – luuletaja Adsoni kohta sisulisi teateid lihtsalt ei ole. Hendrik Adamsoni nime nimetatakse raamatus seitsmel korral. Ainuke märkus, mis Adamsoni luule kohta midagi ütelda võib, on jällegi kaudne: antakse teada, et Adamsoni võib koos Kalju Lepiku ja Arno Vihalemmaga Runneli eelkäijaks pidada. Kirjandusprotsessi on lahustatud Raimond Kolga looming. Ei ole siis üllatav, et hoopis nimetamata on näiteks Kalju Ahven ja Rihhard Iher.

Nõukogudeaegses suures, nn akadeemilises kirjandusloos on Adsoni ja Adamsoni luulet põhjalikult käsitletud, murdelisus kaasa arvatud. Ei puudu seal ka Lattik, Jaik ja Vahtra, kusjuures kõikide puhul on loomingu regionaalsus esile tõstetud.

Selle probleemi teine ja leebem, seejuures ikkagi alarmeeriv aspekt on regionaalse lähenemise puudumine või nappus autorite puhul, kelle loomingu siiski käsitletakse. Luule Epneri kirjutatud peatükid on sisukad, Madis Kõivu loomingu käsitus ei ole kuidagi erand. Epner juhib korduvalt tähelepanu Kõivu loomingu lõuna-eestilisusele, nimetab selle olulisi aspekte. Kõik on õige, kõik on täpne. Aga nende õigete märksõnadega asi piirdubki.

Viimane näide ei ole etteheide, vaid konstateering.

Viimasest ajast jääb selgesti plusspoolele ikkagi just see, mis on lõuna-eesti kirjanduse uurimisel tehtud Võru Instituudi eestvõtmisel – näiteks Lattiku ja Jaigi tähtpäevade puhul – ja võrokeste endi poolt (Madis Kõiv, Kauksi Ülle). Ei ole küll tükil ajal näinud “Viruskundrat”, aga pean selle läbi aastate kestnud rolli võrumaalise kultuuri ja kirjanduse populariseerimisel ning materjalide talletamisel väga oluliseks.

Mis sellest kõigest järeldeb, on tegelikult juba ka eespool kirjas. Kordan kõige olulisema hästi lühidalt üle.

On vaja ning on seejuures väga tähtis lähtuda lõuna-eesti kirjanduse võimalikult avaramast mõistmisest. Mis tähendab selle tunnistamist ja meelepidamist, et suur osa lõuna-eesti kirjandusest ei ole murdekeelne. Mõistagi seab see ülesandeid, milleks me kohe päriselt valmis ei ole.

Lõuna-eesti kirjanduse uurimise kõige olulisem mõte võiks olla – peaks olema? – pöördumises selle kirjanduse lugeja poole, lugeja ja loetava teineteisele lähendamises. Eesmärgisest järeldeb, et uurida sobib kõigepealt konkreetsete autorite loomingut, selle lõuna-eestilist eripära.

Uuem eesti kirjandusteadus huvitub kirjanduse regionaalsusest harva. Lõunaeesti kirjanduse uurimine on olnud just lõunaeestlaste endi hool ja mure. Mis on ühtepidi loomulik ja õige, teisipidi aga annab põhjust muretsemiseks. Loota saab ennekõike iseenda peale. On vaja lõunaeestlaste endi jätkuvat initsiatiivi ja aktiivsust. On vaja väärtustada ka väiksemaid algatusi ja tegusid.

Kirjandus

Eesti kirjanduslugu 2001 = Annus, Epp, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn.

Hennoste, Tiit 1999: Kuidas me uurime kirjandust? – *Keel ja Kirjandus*, 297–309.

Hennoste, Tiit 2001: Probleemid ja õnnestumised. – 1 + 4 vaadet kirjandusloole. – *Looming*, 1226–1249.

Ülo Tonts: The literature of southern Estonia and the investigation of Estonian literature

I'll base my examination on the broader definition of southern Estonian literature, which also attaches importance to works that are not dialectical, but possess clear regional attributes (landscapes, people, local colour). This view is made all the more important by the fact that the more recent general treatments of Estonian literature avoid and ignore regionalism – thus the southern Estonian viewpoint of interest to us is either absent or relegated to a secondary position in existing treatments. One positive development is the research that has recently been done on the initiative of the Võru Institute (for instance in the case of writers' anniversaries), but also by Võru researchers (Madis Kõiv, Kauksi Ülle). The investigation of southern Estonian literature has, unfortunately, been primarily the care and concern of southern Estonians.

It appears that the most necessary and promising research is that which is based on a writer's works and attaches importance to the regionalism of particular southern Estonian works that express the spirit of the place in which they are set. Thus in speaking of the investigation of southern Estonian literature, regionalism could be a significant – perhaps the most significant – generalising keyword apart from dialectical language.

LÕUNAEESTI MURDEUURINGUD VIIMASEL KÜMNENDIL

KARL PAJUSALU

Lõunaeeesti keele uurimine ei tähenda ainult murdeuuringuid. Siia kuuluvad kahtlemata ka lõunaeeesti ajaloolise kirjakeele ehk tartu keele uurimine, murrete emantsipeerumise ja uue võru kirjakeelega seotud tööd jne. Järgnev ülevaade käsitleb siiski eeskätt lõunaeeesti dialektoloogiat ehk murdeuuringuid tavapärasemas mõttes. Lähtun mõtteviisist, mille järgi on olemas näiteks nii Võru murded kui ka võro keel (Kasak 1998), vaadeldes eelkõige esimest, st murrete poolt. Iseloomustan järgnevalt lõunaeeesti murrete uurimist ajavahemikus 1992–2002.

Eesti murrete uurimine on valminud ja avaldatud tööde põhjal olnud viimasel kümnendil tulemuslikumaid läbi aegade. Eriti võib tõdeda seda lõunaeeesti murrete suhtes. On kaitstud esimesed doktoritööd lõunaeeesti murretest (Pajusalu 1996, Koponen 1998), hulk magistri- ja bakalaureusetöid. Ilmunud on uued lõunaeeesti murdeid käsitlevad üldistavad ülevaated (Keem 1997, Pajusalu 1999a, 1999b, 1999c, 2000, Wiik 1998, 1999a), lõunaeeesti murdeatlas (Toomse 1998), kõiki Võru murrakuid tutvustav tekstikogu (Keem, Käsi 2002). Seega on 21. sajandi algul võimalik lõunaeeesti murretest tunduvalt rohkem teada saada kui kümmekond aastat varem.

Järgnevalt tutvustan kõigepealt seda, kus ja kuidas on uuritud viimasel kümnendil lõunaeeesti murdeid, seejärel vaatlen uusi andmekogusid ja viimaks uurimusi keeleteaduse valdkondade lõikes.

Lõunaeeesti murrete uurimiskeskused ja -projektid

Aastatel 1992–2002 on lõunaeeesti murdeid uuritud Eesti Keele Instituudis, Tartu Ülikoolis, vähemal määral Emakeele Seltsis ja Tallinna Pedagoogika-ülikoolis. Kaudsemalt on lõunaeeesti murretega tegeldud Kirjandusmuuseumis. 1990. aastate teisel poolel lisandus uue keskusena Võru Instituut. Eesti murrete alaseid uurimusi on valminud ka Soomes Helsingi ja Turu ülikoolis.

Eesti Keele Instituudi (EKI) murdeuurijate suurimaks tööks on olnud Eesti murrete sõnaraamat” (aastatel 1994–2001 on sõnaraamatut ilmunud kokku 11 vihikut), mis sisaldab palju lõunaeesti murrete ainek. Teine suurem projekt on eesti murrete akadeemiline tekstisari, selles on äsja ilmunud Võru murde tekstid (Keem, Käsi 2002) koos põhjaliku eessõnaga. Mitu teadlast oli haaratud ka Hargla murraku morfoloogia projekti (juht Helmi Neetar, vt artikleid Pihelgas 2000, Rosenberg 2000). Koostöös Tartu Ülikooliga tehakse eesti murrete elektroonilist andmebaasi, see sisaldab juba praegu ainek kõigi lõunaeesti murrete ja üle kümne murraku kohta (vt Lindström jt 2001). Koostöös Tartu Ülikooli, Soome ja Karjala teadlastega koostatakse läänemeresoome keeleatlast, mis esitab ka palju lõunaeesti murdevorme. EKIs on lisaks välja antud laserplaat Võru murdepaladega (Kendla 2001).

Eesti Keele Instituudis on valminud viimastel aastatel ka mitmeid üksikautorite olulisi uurimusi lõunaeesti murrete kohta, näiteks Ülo Toomsalut setu verbimorfoloogia raamat (Toomsalu 1995). Lembit Vaba doktoritöö eesti ja läti keelesuhetest (Vaba 1997) sisaldab samuti palju uut just lõunaeesti murrete kohta. Teine EKI teadlaste poolt avaldatud sõnavara alane suurtöö, mis annab hulgaliselt teavet lõunaeesti sõnade algupära kohta, on Mari Musta uurimus vene laensõnadest eesti murretes (Must 2000).

Tartu Ülikoolis on põhisuundadeks olnud lõunaeesti murrete muutumise ja nivelleerumise uurimine (Pajusalu 1992a, 1992b, 1996, 1997, 1999a, 1999b, osaliselt Keevallik, Pajusalu 1995, Pajusalu 1996, Pajusalu jt 1999, E. Velsker 2000, T. Iva 2002), lõunaeesti foneetika ja -fonoloogia (Pajusalu 1998, 2000b, 2001, Pajusalu jt 2000, Parve 1998, 1999, 2000, Teras 1998a, 1998b, 1999, 2001, S. Iva 2000a, 2000b), lõunaeesti morfosüntaks ja sõnavara (Pajusalu, Muižniece 1997, Metslang ja Pajusalu 2002a, 2002b, S. Iva 2002), ajaloolise Võrumaa kohanimed (Saar 1998, 1999, 2001, Faster ja Saar 2002), murdesüntaks (Lindström 1997a, 1997b), (lõuna)eesti murdeliigenduse üldküsimused (Pajusalu 1992a, 1999a, 1999b, 1999c, 2000a). Suurimaks projektiks on olnud koostöös EKiga loodav eesti murrete elektrooniline korpus, mille põhjal on juba käsitletud Võru murde 100 sagedasemat sõna (vt Lindström jt 2001).

Aastatel 1992–2002 on TÜs kaitstud lõunaeesti murretest 7 magistritööd ja 14 bakalaureusetööd, neist enamik viiel viimasel aastal. Magistritöödest kolm käsitlevad lõunaeesti murrete muutumist (Pajusalu 1992, Velsker 2000,

T. Iva 2002), kaks foneetikat (Teras 1998, Parve 1999), üks kohanimesid (Saar 2001), üks sõnavara (S. Iva 2002).

Tartu Ülikoolis on viimastel aastatel toimunud ka kaks olulist organisatsioonilist arengut. 1999. a loodi eesti keele ajaloo ja murrete õppetool, mille professoriks valiti 2000. a Karl Pajusalu. 2001. aastal loodi Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, mida juhatab dotsent Paul Hagu. Mõlema üksuse tegevuses on lõunaeeesti murrete uuringud tähtsal kohal.

Emakeele Seltsi ja Tartu Ülikooli ühisprojekti “Eesti murdeainese süvendav kogumine” (1992–1995) käigus koguti erinevate põlvkondade Võru murdekeelt. Saadud ainekogu põhjal tehti esimesed sotsiolingvistikulised lõunaeeesti murrete uuringud (Org jt 1994, Pajusalu jt 1999). Emakeele Seltsi toimetisena ilmusid vaadeldaval perioodil Hella Keema “Tartumaa saja-aastaste jutud” (Keem 1995) ja “Võru keel” (Keem 1997, koostöös Võru Instituudiga). Praegu on teoksil väljaanne “Kultuuripeegel murdekeeles” (Võru murdetekstid, koost. Mari Must ja Eevi Ross).

Tallinna Pedagoogikaülikoolis on setu verbimorfoloogiat uurinud Helle Sõrmus (1998). TPÜ lõpetanud Kaire Pihelgas ja Taimi Rosenberg on uurinud Võru murde noomeni- ja verbivorme (vt Pihelgas 2000, Rosenberg 2000).

Kirjandusmuuseumis on eesti murrete sõnavara dialektomeetrilise uurimisega tegelnud akadeemik Arvo Krikmann. Ta on “Väikese murdesõnastiku” internetiversiooni põhjal uurinud statistiliselt kõigi eesti murrete sõnavarasuhteid ja teinud uurimistulemused kättesaadavaks internetis (vt ka Krikmann, Pajusalu 2000). Krikmann on statistiliselt analüüsinud kõigi lõunaeeesti murrakute sõnavarasuhteid naabermurrakutega. Lõunaeeesti murdematerjali leidub lisaks mitmetes Kirjandusmuuseumi väljaannetes.

Võru Instituut (VI, asutatud 1995) on tulnud juurde uue lõunaeeesti dialektoloogia uurimiskeskusena. Instituudi töökavades on tähtsal kohal ajaloolise Võrumaa keele- ja kohanimeuuringud, ka murdesotsioloogia. Uurimisprojekte on läbi viidud koostöös TÜ dialektoloogide ja sotsioloogidega. Võru Instituudi keeleuurijad on noored TÜ lõpetanud teadlased, enamik neist jätkab veel õpinguid TÜs magistrantuuris või doktorantuuris. Kohanimede uurimisega tegelevad Mariko Faster ja Evar Saar (vt Faster,

Saar 2002), uue võru kirjakeele struktuuri ja sõnavara uurivat töörühma juhib Sulev Iva (vt S. Iva 2002), sotsioloogilisi uuringuid teevad Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik (vt Pajusalu, Koreinik, Rahman 2000; Eichenbaum, Pajusalu 2001). VI praegu teoksil olevad suuremad projektid on “Eesti-võru sõnaraamat” ja “Võru grammatika”. VI toimetiste sarjas ilmunud kogumikes on avaldatud arvukalt artikleid eesti murretest.

Helsingi ülikooli soome-ugri keelte osakonnas kaitses Eino Koponen doktoritööd lõunaeeesti sõnavara algupärast (Koponen 1998). Helsingi ülikooli läänemeresoome keelte emeriitprofessor Seppo Suhonen on uurinud lõunaeeesti keelelist kujunemist (2002), setu morfoloogiat (1997a) ja leivu keelesaare murde erijooni (1997b).

Turu ülikoolis on tegelnud lõunaeeesti murretega emeriitprofessor Kalevi Wiik. Viimastel aastatel on ta avaldanud uurimused lõunaeeesti keelelise algupära käsitlemisest (1998), põhja- ja lõunaeeesti murrete piirist (1999b) ja lõunaeeesti murdepiiridest (1999a). Turu Ülikooli soome ja üldise keeleteaduse osakond andis välja omaette raamatuna Mihkel Toomse käsikirjalise suurtöö “Lõuna-Eesti murded” 111 murdekaarti (Toomse 1998). Ka Karl Pajusalu doktoritöö Mulgi verbimorfoloogia varieerumisest (1996) on valminud ja kaitsstud Turu Ülikoolis.

Andmekogud, ainestiku publitseerimine

Eesti murrete suurim andmekogu on Eesti Keele Instituudi murdearhiiv. Sellega on ühendatud Emakeele Seltsi kogud. Väiksem murdematerjalide kogu on ka Tartu Ülikoolil. EKI kogu koosneb sõnavara sedelkogudest, murdetekstide kogudest ja helisalvestuste fonoteegist. Tartu ülikoolis on paberkandjal murdetekste ja helilindistuste kogu. Kõik need kogud sisaldavad hulgaliselt lõunaeeesti murdematerjale.

Nii EKIs kui ka TÜs on viimastel aastatel pööratud põhitähelepanu varasemate kogude alusel elektrooniliste andmebaaside loomisele. EKIs on loodud “Väikese murdesõnastiku” internetiversioon, mis on varustatud sõnade levikut ja seoseid uurida võimaldava otsingumootoriga, tegemisel on morfoloogiline andmebaas. Parimate vanade lindistuste põhjal koostatakse TÜ ja EKI ühisprojektina eesti murrete elektroonilist korpust. 2002. aasta

oktoobri seisuga hõlmab see korpus üle 150 000 tekstisõna lõunaeeesti murrete materjale. Korpuses on helilintidelt transkribeeritud tekstid soome-ugri foneetilises transkriptsioonis ja lihtsustatud süntaktilises transkriptsioonis. Alustatud on morfoloogilise märgendamisega automaatpäringute võimaldamiseks. Korpuse põhjal saab uurida nii murrete hääldust kui ka grammatikanähtusi ja sagedast sõnavara.

Aktiivselt on tegeldud murdeainestiku publitseerimisega. Eesti Keele Instituut on andnud välja akadeemilise murdetekstide sarja Võru kõite (Keem, Käsi 2002), Emakeele Selts Hella Keema koostatud Tartu murde läänerühma vana murdekeelt tutvustava tekstivalimiku (Keem 1995).

Digitaliseeritud murdelindistustega laserplaatide väljaandmine on olnud EKI uus tegevussuund. Välja on antud kõiki murdeid esitav CD (Viikberg 2000) ja eraldi CD Võru murde tekstidega (Kendla 2001). Jüri Viikbergilt on ilmumas mahukas kõigi eesti murrete kohta põhjalikku teavet ja näiteid esitav CD-ROM (Viikberg 2002).

Murdesõnaraamatuidki võiks mitmes mõttes pidada publitseeritud aines-
tikuks. EKIs on ilmunud kaks esimest köidet “Eesti murrete sõnaraamatut” ja kolmas köide on alustanud ilmumist. Võru Instituut on avaldanud suure võru-eeesti sõnaraamatu (Iva 2002), mis on mõeldud küll rohkem võru kirja-
keele sõnaraamatuna. EKI “Väikese murdesõnastiku” ja VI “Võru-eeesti sõnaraamatu” internetiversioonid võimaldavad saada hõlpsalt materjali erinevateks sõnavarauringuteks.

Uurimused

Eksperimentaalfoneetiliste lõunaeeesti murdeuringute keskuseks on 1990. aasta teisest poolest saanud Tartu Ülikool. Uuritud on põhjalikumalt lõuna-
eeesti vokaale (Pajusalu 1998, Pajusalu jt 2000, Parve 1998, 2000, Teras 1998a, 1998b, 1999, 2001) ja prosoodiat (Pajusalu jt 2001). Uurima on hakatud lõunaeeesti aktsendi foneetilist olemust. Uusi andmeid lõunaeeesti murrete foneetika kohta pakub samuti Jaan Rossi ja Ilse Lehiste raamat eesti rahvalaulude temporaalsest struktuurist (2001). Lähemal ajal on valmimas Merike Parve doktoritöö vältesuhetest lõunaeeesti murretes ja Pire Teras doktoritöö Võru murde vokaalistikust.

Murrete **fonoloogiast** annavad ülevaate EKI murdetekstide akadeemilise sarja köidete murdetutvustused. Eraldi monograafiana on ilmunud Salme Nigoli häälikulooline ülevaade Hargla murrakust (Nigol 1994). Üldistavalt on Võru murde häälikulist eripära vaadelnud Sulev Iva (2000a, 2000b). Karl Pajusalu on uurinud lõunaeeesti hääliku-uuendusi (Pajusalu 1999b). Murdefonoloogia teoreetilisemaid probleeme on käsitletud TÕS valminud foneetiliselt mõõtmistulemusi interpreteerivates artiklites, Merike Parve magistritöös “Võru vokalismi erijooni” (1999), Pire Terasse magistritöös “Võru murde pikkade ja ülipikkade vokaalide akustikast” (1998) ning Karl Pajusalu uurimustes morfofonoloogiliste vahelduste (Pajusalu 1992b, 1995, 1996, 2000b) ja lõunaeeesti hoidjakeele kohta (2001).

Muutemorfoloogia kohta annab teavet Hella Keema ülevaade Võru vormisüsteemist raamatus “Võru keel” (Keem 1997). Setu verbide muutuübid esitab Ülo Toomsalu uurimus (1995), Karksi verbitüübid on toodud Karl Pajusalu doktoritöös, mis käsitleb ka lõunaeeesti verbivormide algupära (1996). Võru noomeni- ja verbitüübid leiame Sulev Iva koostatud “Võru-eeesti sõnaraamatu” (2002) lisast. Lõunaeeesti morfoloogilisi uuendusi esitab Pajusalu 1999b. Kirjutatud on mitmeid artikleid morfoloogilistest üksiknähtustest, nt lõunaeeesti *nud*-kesksõna (Keevallik, Pajusalu 1995) ja inessiivi dünaamikast (Pajusalu jt 1999, Velsker 2000), Hargla murraku genitiivist (Rosenberg 2000), Võru *nud*-kesksõnast (Pihelgas 2000). Morfosüntaktilistest kategooriatest on käsitletud ainult üksikuid eripärasemaid, nagu kvotatiivi ja jussiivi (Pajusalu, Muižniece 1997; Metslang, Pajusalu 2002a, 2002b).

Sõnamoodustust eesti murretes on viimastel aastatel uuritud vähe. Trükist on ilmunud Inge Käsi artikkel adjektiivisufiksitest Võru murdes (Käsi 2000). Tartu ülikoolis on valminud bakalaureusetööd viisiadverbidest Vastseliina murrakus (Saks 1999) ja adverbist Mulgi murdes (Ilves 2000).

Süntaksi alal on samuti uurimusi väga vähe. Liina Lindström on uurinud Võru murde sõnajärge (1997a, 1997b).

Sõnavarauuringuid on tehtud viimasel kümnendil kõige rohkem. Eriti põhjalikult on murrete sõnavaraga tegelnud EKI murdeuurijad (vt sõnaraamatute kohta andmekogude juurest). Viimastel aastatel on ilmunud kaks

suurtööd laensõnadest – Lembit Vabalt doktoritöö läti laensõnade kohta (1997) ja Mari Mustalt monograafia vene laensõnadest (2000). Helsingis kaitsnud Eino Koponeni doktoritöö käsitleb lõunaeesti sõnade algupära (1998). Renate Pajusalu doktoritöös on analüüsitud ka lõunaeesti murrete deiktikuid võrdluses eesti kirjakeele ja naaberkeeltega (Pajusalu 1999; vt ka R. Pajusalu 1998). Elektroonilistel sõnavara andmebaasidel põhinevad uued dialektomeetrilised uurimused (Krikmann, Pajusalu 2000). Sagedasemat Võru sõnavara käsitlevad esimesed TÜ ja EKI murdekorpuse põhjal tehtud uuringud (Lindström jt 2001, Lindström 2001).

Kohanimedest on uuritud põhiliselt ajaloolise Võrumaa kohanimesid, sellel teemal tegi Evar Saar oma magistritöö (Saar 2001) ja on mitmeid teisi uurimusi (nt Päll 1998; Saar 1998; 1999; vt Faster, Saar 2002).

Murdepiirid ja murrete rühmitamine on tõusnud jälle oluliseks teemaks eesti dialektoloogias. Selle aluseks on olnud murrete uus uurituse tase, mis on lubanud teha ka uusi üldistusi. Karl Pajusalu on tegelnud eesti murdeliigenduse üldprobleemidega (1999a) ja üksikasjalikumalt lõunaeesti murrete rühmitamisega (Pajusalu 1999c, 2000). Lõunaeesti murdeliigendust on analüüsinud Mihkel Toomse murdekaartide alusel Kalevi Wiik (1999a). Andrus Saareste tööde põhjal on Wiik uuesti käsitlenud põhja- ja lõunaeesti murrete piiriala (Wiik 1999b). Lõunaeesti murrete suhteid käsitleb Kalevi Wiik ka vaadeldes lõunaeesti sünniteooriaid (Wiik 1998). Murrete kui regionaalsete allkeelte sotsiolingvistiline kirjeldamine on samuti kogunud hoogu alles viimasel kümnendil (Pajusalu 1992a, Hennoste 2000).

Murrete nivelleerumise ja murdesotsioloogia uurimine on eesti dialektoloogia uusim haru (vt Hennoste jt 1999). Tehtud on uusi mitme põlvkonna keelekasutuse uuringuid (Org jt 1994, Pajusalu jt 1999). Triin Iva magistritöö analüüsib haritlaste praegust võru keelepruuki (T. Iva 2002). Sotsioloogiliste uuringutega on alustatud alles viimastel aastatel, nendega on tegelnud põhiliselt Võru Instituut. Selgitatud on lõunaeesti murrete praegust kasutust ja staatust (Eichenbaum 1998, Pajusalu jt 2000b; ülevaadet uuematest murdesotsioloogilistest töödest sisaldab Eichenbaum, Pajusalu 2001). EKIs on tegelnud lõunaeesti murdesotsioloogia küsimustega Jüri Viikberg (nt Viikberg 1997).

Lõuna-Eesti murdeuurimise praegusest seisust

Kuigi lõunaeeesti murrete uurimisel on viimasel kümnendil tehtud väga palju ning juurde on tulnud ka uusi uurijaid ja uurimissuundi, puuduvad seni suured üldistavad käsitlused lõunaeeesti murrete häälikulise ja grammatilise omapära kohta. Ainult sõnavaraauuringute osas on olukord enamvähem rahuldav (tänu Eino Koponeni, Arvo Krikmanni, Sulev Iva jt eelmainitud töödele). Foneetika alal võib lähiaastatel loota TÜ töörühma panusele, grammatika suurtööde tegemine nõuab mitme uurimiskeskuse ühispingutust. Üheks uurimistöö edendamise eelduseks on erinevate uurimiskeskuste töö senisest parem koordineerimine, kasvõi andmebaaside tõhusamaks kasutamiseks. Siin võiks oma võimalusi näha just TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus.

Lõunaeeesti murrete käsitlusi 1992–2002. Valikbibliograafia

Uurimused

- Eichenbaum, Külli ja Karl Pajusalu 2001: Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist. – *Keel ja Kirjandus*, 483–489.
- Hennoste, Tiit, Leelo Keedvallik, Karl Pajusalu 1999: Introduction. – *International Journal of the Sociology of Language* 139, 1–16.
- Ilves, Kristi 2000: Adverb Mulgi murdes. – Tartu Ülikooli bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele kateedri õppetoolis.
- Iva, Sulev 2000a: Võru vokaalharmoonia erandid. – Pajusalu, Karl, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva 2000: *Võru vokaalid*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13. Tartu, 85–90.
- Iva, Sulev 2000b: Võru häälikusüsteemi kajastamine varasemates kirjaviisides. – Pajusalu, Karl, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva 2000: *Võru vokaalid*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13. Tartu, 91–99.
- Iva, Triin 2002: Haritlaste võru keel. Tartu Ülikooli magistr töö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Faster, Mariko, Evar Saar 2002: *Võromaa kotussõnimmist*. Võro Instituudi Toimõndusõq 13. Võro.

- Kasak, Enn 1998: Võru murre ja võro keel. – *Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoomõ väikesed keeled*. Võro Instituudi Toimõtiseq 4. Võro.
- Keem, Hella 1997: *Võru keel*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Võro Instituut. Tallinn.
- Keevallik, Leelo, Karl Pajusalu 1995: Linguistic diversity and standardization in Estonian. The history of the active past participle. – *Dialectologia et Geolinguistica* 3, 13–41.
- Koponen, Eino 1998: *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa*. SUST 230. Helsinki.
- Krikmann, Arvo, Karl Pajusalu 2000: Kus on keskmurde keskpunkt. – *Inter Dialectos Nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Koost. ja toim. J. Viikberg. Eesti Keele Instituudi Toimetised 7. Tallinn, 131–172.
- Käsi, Inge 2000: Levinumad adjektiivisufiksids Võru murdes. – *Inter Dialectos Nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Koost. ja toim. J. Viikberg. Eesti Keele Instituudi Toimetised 7. Tallinn, 173–178.
- Lindström, Liina 1997a: Võru murde suulise kõne sõnajärg. Tartu Ülikooli bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele kateedri õppetoolis.
- Lindström, Liina 1997b: Eitus Võru murde suulises kõnes. – *Õdagumeresoomõ lõunapiir. Läänemeresoomõ lõunapiir*. Toim. K. Pajusalu ja S. Iva. Võro Instituudi Toimõtiseq 1. Võro, 143–154.
- Lindström, Liina 2001: Eesti murrete korpuse iseloomustus argivestlusega võrreldes. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks*. Koost. ja toim. R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu, 212–221.
- Lindström, Liina, Varje Lonn, Mari Mets, Karl Pajusalu, Pire Teras, Ann Veismann, Eva Velsker, Jüri Viikberg 2001: Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks*. Koost. ja toim. R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu, 186–211.
- Metslang, Helle, Karl Pajusalu 2002a: Evidentiality in South Estonian. – *Linguistica Uralica* 39, 98–109.
- Metslang, Helle, Karl Pajusalu 2002b: Evidentsiaalsusest eesti keeles ja Tartu murde na-tunnuselisest kaudsest kõneviisist. – *Väikeisi kiili kokkuputmisõq. Väikeste keelte kontaktid*. Toim. K. Pajusalu ja J. Rahman. Võro, 161–177.
- Must, Mari 2000: *Vene laensõnad eesti murretes*. Tallinn.
- Nigol, Salme 1994: *Hargla murraku konsonantism*. Toim. K. Pajusalu. Tallinn.

- Org, Ervin, Nele Reimann, Katrin Uind, Eva Velsker ja Karl Pajusalu 1994: Vastse-liina Sute küla elanike murdepruugist ja keelehoiakutest. – *Keel ja Kirjandus*, 203–209.
- Pajusalu, Karl 1992a: Regional and Social Varieties of Estonian. – *Ural-Altäische Jahrbücher. Ural-Altaic Yearbook* 64, 23–34.
- Pajusalu, Karl 1992b: Sõnalõpuline < e > Karksi murraku verbivormides. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Pajusalu, Karl 1996: *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54. Turku.
- Pajusalu, Karl 1997: Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim. M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu, 167–183.
- Pajusalu, Karl 1998: Vowel reduction in South Estonian. – *Linguistica Uralica* 34, 234–240.
- Pajusalu, Karl 1999a: Eesti murded ja murderühmad. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 43. Tartu, 64–98.
- Pajusalu, Karl 1999b: Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoomõ perifeeriad*. Toim. K. Pajusalu, T. Tender. Võro Instituudi Toimõtiseq 6. Võro, 65–79.
- Pajusalu, Karl 1999c: Eteläviron murremaisemat uudessa valaistuksessa. – *Sananjalka* 42, 145–166.
- Pajusalu, Karl 2000a: Lõunaeesti murdeliigendustest. – *Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoomõ piiridel*. Toim. K. Pajusalu ja S. Iva. Võro Instituudi Toimõndusõq 10. Võro, 76–88.
- Pajusalu, Karl 2000b: Alternation of *e* and *a*, *ä* in non-initial syllables in the southern group of the Finnic languages. – *Facing Finnic. Some challenges to historical and contact linguistics*. Castrenianumin toimitteita 59. Helsinki, 156–167.
- Pajusalu, Karl 2001: Baby talk as a sophisticated register: A phonological analysis of South Estonian. – *Psychology of Language and Communication* 5, 81–92.
- Pajusalu, Karl, Liena Muižniece 1997: Mineviku partitsiibi grammatikaliseerumisest lõunaeesti murretes. – *Õdagumeresoomõ lõunapiir. Läänemeresoomõ lõunapiir*. Toim. K. Pajusalu ja S. Iva. Võro Instituudi Toimõtiseq 1. Võro, 96–101.
- Pajusalu, Karl, Eva Velsker, Ervin Org 1999: On recent changes in South Estonian: dynamics in the formation of the inessive. – *International Journal of the Sociology of Language* 139, 87–103.

- Pajusalu, Karl, Kadri Koreinik, Jan Rahman 2000: Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis. — *A kiilt rahvas kynõlõs. Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist*. Toim. K. Koreinik, J. Rahman. Võro Instituudi Toimõtiseq 8. Võro.
- Pajusalu, Karl, Merike Parve, Pire Teras ja Sulev Iva 2000: *Võru vokaalid*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13. Tartu.
- Pajusalu, Karl, Merike Parve and Pire Teras 2001: On the main characteristics of the prosody of South Estonian dialects. — *Congressus Nonus Internationalis Fennougristarum 7.–13.8.2000. Tartu. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III*. (Redegit T. Seilenthal; curaverunt A. Nurk, T. Palo). Tartu, 9–13.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002: *Eesti mured ja kohanimed*. Toim. T. Hennoste. Tartu.
- Pajusalu, Renate 1998: Eesti pronomeneid 2. Võru *sjoo, taa ja tuu*. — *Keel ja Kirjandus*, 159–172.
- Pajusalu, Renate 1999: *Deiktikud eesti keeles*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8. Tartu.
- Parve, Merike 1998: About the phonetic peculiarities of short vowels in the Võru dialect. — *Linguistica Uralica* 34, 241–246.
- Parve, Merike 1999: Võru vokalismi erijooni. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Parve, Merike 2000: On the acoustics of short monophthongs in Vastseliina (South Estonian). — *Linguistica Uralica* 36, 241–260.
- Pihelgas, Kaire 2000: *nud-partitsiibi liitumine vokaaltüvele Võru murrakuis*. — *Inter Dialectos Nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Koost. ja toim. J. Viikberg. Eesti Keele Instituudi Toimetised 7. Tallinn, 257–267.
- Päll, Peeter 1998: Võru keel kohanimeses. — *Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest*. Toim. N. Reimann ja T. Tender. Võro Instituudi Toimõtisõq 3. Tarto-Võro, 61–67.
- Rosenberg, Taimi 2000: Hargla murraku genitiiv. — *Inter Dialectos Nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Koost. ja toim. J. Viikberg. Eesti Keele Instituudi Toimetised 7. Tallinn, 320–339.
- Ross, Jaan, Ilse Lehist 2001: *The temporal structure of Estonian runic songs*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Saar, Evar 1998: (S)orava(lõ) paiganimmist. — *Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest*. Toim. N. Reimann ja T. Tender. Võro Instituudi Toimõtisõq 3. Tarto-Võro, 72–75.
- Saar, Evar 1999: Wiedergeburt der authentischen Ortsnamendarstellung in Süd-estland. — *XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas 20–25. Setembro 1999. Faculdade de Filologia – USC. Resumos*. Instituto da Língua Galega, 190–192.

- Saar, Evar 2001: Rápina ja Vastseliina kohanimed. Sünkrooniline ülevaade ja andmebaas. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele kateedri õppetoolis.
- Saks, Maarika 1999: Viisiadverb Vastseliina murrakus. Tartu Ülikooli bakalaureuse-töö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele kateedri õppetoolis.
- Suhonen, Seppo 1997a: Setu verbi probleeme. – *Lähivertailuja* 9. *Suomalais-virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996*. Lammi. Toim. R. Grünthal ja R. Kasik. Castrenianumin toimitteita 53. Helsinki, 47–52.
- Suhonen, Seppo 1997b: Mõned leivu murde jooned. – *Õdagumeresoomõ lõunapiir. Läänemeresoomõ lõunapiir*. Toim. K. Pajusalu ja S. Iva. Võro Instituudi Toimõ-tiseq 1. Võro, 102–103.
- Suhonen, Seppo: Kuidas määratleda lõunaeeesti keelelist staatust? – *Lähivertailuja* 12. *Soome-eesti kontrastiivseminar 30.5.–1.6.2001 Kääriku*. Toim. R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 19. Tartu, 105–112.
- Sõrmus, Helle 1998: Verb Setu murraku lääneosas. – *Kaheksa keelt. Kaheksa rahvast*. Koost. Jaan Õispuu. Toim. M. Joalaid. Tallinna Pedagoogikaülikool. Tallinn, 94–127.
- Teras, Pire 1998a: Võru murde pikkade ja ülipikkade vokaalide akustikast. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Teras, Pire 1998b: About the acoustic of long and overlong vowels in the Võru dialect. – *Linguistica Uralica* 34, 247–251.
- Teras, Pire 1999: Keskkõrgete vokaalide kõrgenemine Võru murdes. – *Õdagumeresoomõq veeremaaq. Läänemeresoomõ perifeeriad*. Toim. K. Pajusalu ja S. Iva. Võro Instituudi Toimõ-tiseq 4. Võro, 189–200.
- Teras, Pire 2001: The Raising of Mida Vowels in the Võru Dialect. – *21. fonetiikan päivät. Turku 4.–5.1.2001*. Eds. St. Ojala, J. Tuomainen. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 67. Turku, 169–178.
- Toomsalu, Ülo 1995: *Setu verbi grammatika ja sõnastikud*. Tallinn.
- Toomse, Mihkel 1998: *Lõuna-eesti murded 1–30. Kaardid*. Toim. K. Pajusalu. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 56. Turku.
- Vaba, Lembit 1997: *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Tallinn-Tampere.
- Velsker, Eva 2000: Inessiivi lõpu varieerumine Vastseliina murrakus. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

- Viikberg, Jüri 1997: Dialects and minorities contra official language. – *Language minorities and minority languages in the changing Europe*. Proceedings of the 6th International Conference on Minority Languages. Gdansk, 109–114.
- Wiik Kalevi 1998: Lõunaeesti sünniteooriatest. – *Lõunaeesti keelest ja kirakeelest*. Toim. N. Reimann, T. Tender. Võro Instituudi Toimõtiseq 3. Tartu-Võro 1998, 18–38.
- Wiik, Kalevi 1999a: Etelä-Viron murrerajat. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad*. Toim. K. Pajusalu, T. Tender. Võro Instituudi Toimõtiseq 6. Võro, 93–114.
- Wiik, Kalevi 1999b: Viron murteiden pohjois-etelä-rajaa. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad*. Toim. K. Pajusalu, T. Tender. Võro Instituudi Toimõtiseq 6. Võro, 115–125.

Tekstikogud

- Keem, Hella 1995: *Tartumaa saja-aastaste jutud*. Valimik murdetekste V. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn.
- Keem, Hella, Inge Käsi 2002: *Võru murde tekstid*. Eesti murded VI. Eesti Keele Instituut. Tallinn.

Sõnaraamatud

- Eesti murrete sõnaraamat, I köide*. Koost. A. Haak, E. Juhkam, M. Must, M. Mäger, H. Neetar, S. Nigol, E. Niit, V. Oja, V. Pall, E. Ross, A. Univere, H. Viires. Toim. H. Neetar, E. Niit, E. Ross. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 1994–1997.
- Eesti murrete sõnaraamat, II köide*. Koost. A. Haak, E. Juhkam, M. Must, H. Neetar, S. Nigol, E. Niit, V. Oja, E. Ross, H. Viires. Toim. A. Haak, E. Niit, V. Oja, A. Sepp, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 1997–2001.
- Eesti murrete sõnaraamat, III köide*. Koost. A. Haak, E. Juhkam, M. Kendla, V. Lonn, M. Must, H. Neetar, S. Nigol, E. Niit, P. Norvik, V. Oja, V. Pall, E. Ross, A. Sepp, J. Viikberg, H. Viires. Toim. A. Haak, E. Juhkam, V. Lonn, H. Neetar, P. Norvik, V. Oja, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 2002–.
- Iva, Sulev (koost., toim.) 2002: *Võro-eesti synaraamat*. Võro Instituudi Toimõndusõq 12. Tartu-Võro.

Murdeplaadid

Eesti murdepalu. CD. Koost. J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 2000.

Viikberg, Jüri 2002: CD-ROM *Eesti murdeplaat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tiigrihüppe Sihtasutus.

Võru murde palu. CD. Koost. M. Kendla. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 2001.

Karl Pajusalu: The investigation of South Estonian dialects in recent decades

On the basis of the number of works completed and published, the years 1992–2002 have been some of the most productive in the history of the investigation of Estonian dialects. This is particularly true in the case of the South Estonian dialects. The first doctoral theses and numerous master's and bachelor's theses about the South Estonian dialects have been defended. New general overviews of South Estonian dialects, a dialect atlas of South Estonian and an anthology of texts introducing all of the Võru subdialects have been published. Several publications on the prosody and vocal characteristics of the dialects of South Estonian have been issued by the dialect phonetics working group at Tartu University. The greatest amount of vocabulary research and dialect-related publications has been completed at the Institute of the Estonian Language in Tallinn. The Võru Institute, founded in 1995, is a new centre, and was responsible for the publication of the first ever Võru-Estonian Dictionary. Less research has been done in the area of word derivation and syntax, but young researchers have begun to deal with these areas, too. One of the preconditions for the further development of research work is the improved co-ordination of the work of various research centres, for instance in the interests of improving the use of databases. The Tartu University Centre for South Estonian Language and Cultural Studies is well placed to help towards this goal.

RIIKLIK PROGRAMM “LÕUNAEESTI KEEL JA KULTUUR”

KAIDO KAMA

Minu artikkel on lühike ülevaade riiklikust programmist “Lõunaeesti keel ja kultuur”, selle käivitamisest, toimimisest ja peamistest töösuundadest. Kirjutise eesmärgiks on tutvustada projekti käimasolevaid töid ja tegemisi mitte üksnes teaduse poole pealt, vaid käsitleda ka teisi teemasid, mida riiklik programm puudutab.

Kõigepealt natuke programmi tekkimise ja loomise ajaloost. 1998. aasta kevadel pöördusid Võru Instituut ja kolm Kagu-Eesti maavanemat – Põlva, Võru ja Valga maavanem – Vabariigi Valitsuse poole ettepanekuga selline programm välja töötada. Valitsuse keskikivid jahvatavad pikkamööda ja aeglaselt, aga sama aasta lõpuks, 8. detsembriks, jõuti siiski nii kaugele, et valitsus moodustas nn asjatundjate komisjoni programmi väljatöötamiseks. Komisjoni juhtis tolleaegne kultuuriminister Jaak Allik. Komisjoni töö ajal toimus valitsuse vahetus, nii et komisjon lõpetas oma töö ja andis välja-töötatud programmi teksti kultuuriministeeriumile üle juba minister Signe Kivi ajal 1999. aasta kevadel. Vabariigi Valitsus kiitis programmi heaks 12. oktoobril 1999. a ja programm käivitus alates 2000. eelarveaastast.

Kui juba eespool sai nimetatud sõna “eelarveaasta”, siis on õige korraga ära nimetada ka raha numbrid, millega programm on senini opereerinud. Kahjuks pole programmi kunagi rahastatud selles mahus, mida algselt plaaniti. Programmi esimesel aastal jagati erinevatele projektidele laiali 1,5 miljonit krooni. 2001. aastal toimus tõsine tagasilöök, riigieelarves nähti programmi tarvis ette vaid 800 000 krooni. See võimaldas ainult mõne üksiku suurema projekti jätkamist ning tingis paljude algselt jätkuprojektide-na mõeldud tööde rahastamise peatamise. Siiski saadi poole aasta pealt valitsuse reservfondist natukene raha juurde – 0,4 miljonit –, misvõrra saadi ka 2001. aastal projektikonkurss välja kuulutada ja osale peatatud jätkuprojektidest täiendavalt raha eraldada. Nii et kokku eraldati 2001. aastal programmile 1,2 miljonit krooni.

Juba programmi väljatöötamise käigus otsustati jagada kogu käsitletav temaatika neljaks suuremaks valdkonnaks. Need olid: teadusuuringud,

lõunaestikeelne meedia, lõunaestikeelne kooliharidus ja lõunaestikeelne kaasaegne kultuur või siis “kaunid kunstid”, nagu seda valdkonda tinglikult nimetati. Asjatundjate komisjon töötaski nii, et nende nelja valdkonna läbitöötamiseks olid moodustatud eraldi töörühmad. Teadusuuringute töörühma juhatas Karl Pajusalu.

Niimoodi nelja valdkonna kaupa oleks ka kõige õigem käsitleda neid töid, mida kahe esimese aasta jooksul on tehtud või tegemisele võetud.

Meedia valdkonnas saab tegelikult rääkida ainult kahest suuremast projektist. Meediaprojektid on paratamatult kallid ja väikeste, mõnekümnetuhandliste eraldustega ei ole võimalik midagi peale hakata. Programmi finantseerimisel ilmub juba 2000. aastast alates võrukeelne ajaleht “Uma Leht”, mis jõuab kohalike maakonnalehtede tasuta kaasväljaandena igasse kohaliku lehe tellija kodusse nii Võru, Põlva kui osalt ka Valga maakonnas. Kuigi leht ilmub praegu üks kord kuus ja on väikese mahuga, on see siiski üle hulga aja esimene kord, kui me saame rääkida lõunaestikeelsest trükiajakirjandusest. Teise suure projektina valmistati 2000. aastal ette telesaadete sari “Kaemi perrä”, mida näidati 2001. aasta suve alguses kuuel järjestikusel nädalal Eesti Televisioonis. Kes on saateid näinud, see oskab kindlasti hinnata ja arvata, kuidas võrukeelsed telesaated ennast õigustavad.

Koolihariduse valdkonnas tuleb rääkida eelkõige Võru Instituudi poolt organiseeritavast võru keele ja kultuuri õpetusest ajaloolise Võrumaa ja Setumaa üldhariduskoolides. See projekt hõlmab nii kooliõpetajate töötasusid, õpikute ja muude õppematerjalide ettevalmistamist, ainekavade ja õppemetoodikate väljatöötamist, õpetajate täienduskoolitust, õpilasüritusi ja kõike muud, mis sellega kaasas käib. Hetkel toimuvad omakeele ja -kultuuri tunnid ligi pooltes ajaloolise Võrumaa ja Setumaa koolides.

Lisaks sellele on programmi rahadega toetatud lõunaestikeelse keele kursusi Tallinna Pedagoogilises Ülikoolis. Ja kindlasti tuleb siin nimetada ka Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse loomist Tartu Ülikoolis, mis tegutseb tänini programmi rahastamisel. Samasse valdkonda kuulub ka rahaeraldus mulgi aabitsa või lugemiku koostamiseks ning muud taolised ettevõtmised.

“Kaunite kunstide” vallas on finantseeritud väga erinevaid ühekordseid projekte. Nimetaksin siin eelkõige “Seto jutusõteatrit” ja “Seto jutusõraamatut”, vendade Johansonide poolt välja antud mulgiainelist plaati “Tarvastu vanaisa jutud”, Aivo Lõhmusele eraldatud raha Võrumaa ainelise raamatu

kirjutamiseks, Kauksi Ülle kirjutatud näidendit Jaan Vahtrast ja Rohelise Meedia poolt tehtavat videofilmi "Pini hind". Kõiki asju paratamatult üles lugeda ei jõua.

Lõpuks nimetan ära ka mõned olulisemad projektid, mida teaduse poole pealt on osaliselt või täielikult finantseeritud riiklikust programmist "Lõuna-eesti keel ja kultuur". Kultuuriministeeriumis on üks riul, kuhu kogutakse kõik programmi abiga välja antud teosed. Seal on riulis praeguseks päris mitmeid olulisi väljaandeid. Ühe kõige uhkemana kindlasti "Wastse testamendi" faksiimile-trükk, mida Eesti Keele Instituut esitles Kambja kirikus. Seal riulis on Arvo Krikmanni koostatud "Lõuna-eesti mõistatused", mis peaks olema esimeseks väljaandeks suuremas sarjas "Lõuna-Eesti rahvaluule". Seal on Kirjandusmuuseumis koostatud itkukogumik. Trükist on tulnud Silvia Lauulu väga esinduslik monograafia "Raua-aja kultuuri kujunemine Kagu-Eestis". Eesti Keele Instituudis on valminud Võru murde tekstikogumik, väljaandmiseks valmistatakse ette Salme Tanningu monograafiat "Karksi murrak". Võru Instituudis on valminud "Võru-eesti sõnaraamat".

Lisaks konkreetsetele väljaannetele on toetatud Lõuna-Eesti rahvaluule andmebaasi koostamist Kirjandusmuuseumis, lõuna-eesti keeleainese kogumist Tartu Ülikoolis, Setumaa uuringuid Eesti Rahva Muuseumis ja mitmeid teisi projekte.

Sellise nelja valdkonna kaupa lähenemise üks olulisi põhjuseid on kindlasti see, et programmi eesmärgiks on olnud algusest peale arendada Lõuna-Eesti keele- ja kultuurielu kui tervikut. See tähendab, et kõik kavandatavad abinõud on eelkõige keele ja kultuuri säilitamise ja arendamise teenistuses. Kui vaadata asja teaduse poole pealt, siis pole eesmärgiks uurida lõuna-eesti keelt ja kultuuri kui mingit ammu surnud ja konservi pandud asja, vaid kui elavat ja olemasolevat, aga võib-olla osalt ka taaselustuvat nähtust. Kui me tahame näiteks Lõuna-Eesti koolides lõuna-eesti keelt ja kultuuri õpetada, siis pole see võimalik ilma, et keelt ja kultuuri oleks teaduslikul tasemel piisavalt uuritud, ilma et oleksid olemas sõnaraamatud, grammatikad ja muu asjassepuutuv. Kui me tahame välja anda lõuna-eestikeelset trükiajakirjandust, siis pole see võimalik ilma, et toimuks teatud keelehoole, terminiloome jne. Selliseid seoseid võiks tuua veel ja veel. Seetõttu pole juhus, et teadusrahade kulutamine ei ole olnud suunatud mitte niivõrd fundamentaaluuringutele, vaid just rakenduslike projektide ja suures osas ka mitmesuguste kirjastamiste ja trükitoetuste peale. Eesmärgiga olemasolevaid ja tehtud töid teha

kättesaadavaks kõige laiemale publikule. Või piltlikult öeldes selle tarvis, et rikkus, mis kunagi on rahva suust korjatud ja kirja pandud, uuesti rahvale tagasi anda.

Kaido Kama: State Programme “The Language and Culture of South Estonia”

In the spring of 1998 the Võru Institute and three southeast Estonian county governors – from Põlva, Võru and Valga counties – approached the Government of the Republic with a proposal to develop a state programme for the preservation of the linguistic and cultural distinctiveness of southern Estonia. The government established a so-called expert committee for the elaboration of the programme, and on October 12, 1999 approved the programme, which was only eventually launched as of the 2000 budgetary year.

It was decided already during the development of the programme that the topics to be examined would be divided into four broader areas, namely: academic research, the media of southern Estonia, school education in the South Estonian and contemporary South Estonian culture. The aim of approaching the matter through four areas is to develop South Estonia's linguistic and cultural life as a whole, instead of researching it as some long dead and conserved thing, but instead as a living and existing, albeit also somewhat revived phenomenon. That is, all planned measures primarily serve the purpose of preserving and developing language and culture.

If we wish, for instance, to teach the South Estonian language and culture in the schools of southern Estonia, that will not be possible until that language and culture have been sufficiently researched, and there are dictionaries, grammar texts and other relevant materials. If we wish to publish print media in the South Estonian, that will not be possible until certain linguistic supervision and terminological innovation, etc. are put in place. And thus it is not coincidental that the spending of academic funds has been directed mainly towards applied matters, and also largely towards various publishing and printing grants, in order to make existing and past work more available to the broadest possible public; or figuratively, to return to the people the wealth that was once gathered from the collective mouth of the people and transcribed.

ETTEKANDEID JUTUTARÕST

ETTEKANDEID *JUTUTARÕST*

KOOLUST KOŠAQ JA LIIVAST VIINAQ. VABARNA ANNE MÄSS

ANDREAS KALKUN

Ma tahas kynõldaq seto kygõ suurõmbast lauluimäst Vabarna Annest (21.12.1877–7.12.1964). Ja pääasalidsõlt timä ummamuudu lugulaulust “Koolulaul” ja veido vähäp ka sajaeposõst “Suurõq sajaq”.

Muiduki tahas kygõpäält üldäq, et yndsa Anne iho om jo kuvvõkümne neländäst aastagast Verska keŕkoaiah liiva all ja kyik, miä ma täämbä mõista üldäq Annekõsõ ja timä laula kottalõ, tuud olõ-i ma saanuq timä hindä käest üle küüsüq egaq perrä kontrolliq. Meile ommaq jäänüq ynnõ timä tekstiq, mink üle mõtõldaq ni märgütäq, üle 100 000 värsi, kyik sjoo varandus, mink Anne latsõq ja rahvaluulõkorjajaq Anne suust ommaq kirja pannuq.

1923. aastagal om soomõ rahvaluulõkorjaja ja setokõisi sõbõr Armas Otto Väisänen jalq Setomaal kjaumah, ni sjookõrd om täl plaanih sünnü- ja mat’sõkumbit üles kirotaq. Toña küläh juhatõdas tä Vabarna Anne manõq, vai Jako naaše manõq, niguq timmä küläh vana moodu perrä kuts’tas. Armas Otto Väisänen tulõ Anne ku paaba manõq, et sünnükumbit üles kirotadaq, a Annel om hoobis hirmsa halu tälle lauldaq. Ynnõst om Väisänen sjoost umal aol Eesti Pääväleheh kirotanuq:

“Vabarna Anne tahtsõ näüädäq, et tä om niisama hüä lauluimä ku (Hurda “Setukõisi laulõst”) tuntuq Miko Ode, Martina Ifo ja Hilana Taarka, kiä toonaq oktoobrih Seto laulupraasnikal uma hüä laulu iist ilosat rahha avvohinnast saivaq. Ku Vabarna Anne näide rito kirotajaga kokko sai, kaivaš tä, et timmä ku tundmaldaq laulikut lasta-s laulupraasnikal lauldaq, ja arvaš, et täl om nüüd hüä juhús uma laula varaaita tühäst tetäq.” (Väisänen 1923: 4.)

Ja vot sis tulõgiq sääne ynnõlik juhús, et Toña küläh saavaq kokko lauluimä, kiä taht ilmalõ näüädäq umma synakunsti ja soomõ rahvaluulõkorjaja, kiä om üteh umah kiratüüh (Leisiõ 1992: 152 < Väisänen 1921: 38) unistanuq seto saaja- vai pulmaeposõ kirjapanõkist. No ja Väisänen sis vast arvaskiq, et nüüd om tuu kõrd kätte joudnuq. Tä jääs Vabarnidõ poolõ rohkõp ku

kümnest päävast ja kirotas üles 5595 värsilidse seto pulmaeeposõ “Suurõq saajaq”¹, a pääle tuu viil sjoo sama lugulaulu ümbrekäänedü variandi “Näio koolulaul” (1662 värssi)².

Nüüd ma tahaskiq mõtõldaq ja märkiq tuud, et mille Vabarna Anne om Väisäsele laulnuq vai õigõlõ külq üles ütelnüq sääntse katõ otsagaq lugu-laulu, mink üts ots lõpõs saajugaq ja tõõnõ mõrsja-iäh näio kuulmisõgaq.

Vabarna Anne “Koolulaul” ja “Suurõ saajaq” om imelik ja harvak kombi-natsiuun üte lugulaulu katõst tõõnõtõõsõlõ vastanduvast ja tõõnõtõist maaha salgavast variandist. A teno Väisäsele ommaq njooq mõlõmbaq versiooniq sjoostsamast lugulaulust alalõ hoitunuq. Niisamatõ om Väisänen ynnõst kirotanuq tuust, kuis sääne imelik laul sündünüq om. Sjoosama Vabarna Anne katõharolidsõ lugulaulu kaudu saamiq nätäq, kuis om kjaunuq üte laulu tegemine lauluime pääh, ku kergehe tä om võinuq painutaq ja ümbre tetäq umma suulist teksti, võimiq nätäq, kuis laulmiskotus ni kullõjidõ hõla-husõq ommaq pannuq lauljat ümbre säädmä ummi mõttit ja tahtmiisi. Teno Väisäsele om meil katõ varianti ütest lugulaul’st, miä näütäseq, määne võim om olnuq ütel lauluimel luvvaq ni ümbre tetäq jutta vai narratiivõ.

Vabarna Anne, kiä arvas väega hõste umast laulukunstist³ ja olf üts väega kituhimolinõ paaba, olf seeniq aoniq ku Väisänen tälle küllä tull, mitmidõ asjo peräst suurõst kuulsusõst ni avvost ilma jäänüq. Võimõkiq arvadaq, et neläkümne kuvvõ aastanõ Anne, kiä taht sjookõrd hüäd võimalust afq kasu-taq ja näüdädäq umma laulukunsti, taht ollaq kullõjalõ ja üleskirotajalõ väe-ga meeleperrä. Väisänen tulõ, et setokõisi uskmiisi ja kumbit kirja pandaq, a Annekõnõ taht timäle hoobiskinaq lauldaq. Selle, et laulminõ om õkva tuu, mink iist hüäq synolidsõq, ketä om nakat lauluimmist kutsma, ommaq saa-nuq avvo ja kuulsust ni ilosat rahhaginaq avvohinnast.

Määne piäs olõma üts hüä laul? Ni Vabarna Anne ku Väisänen pidäväq kykõ ilosabast ja ausabast laulust *pikkä* laulu. Määntsitkiq häti egaq rasõhui-

¹ SKS, Väisänen II-III v < Setomaa Järvesuu v Toña k < Anne Vabarna (1923).

² Naidõ mõlõmbidõ tekste kottalõ om ka Hagu Paul umah artiklih “Anne Vabarna eepilise loomingu algus” (2000: 185–204) kirotanuq. Umah artiklih tutvustas tä pää-midselt saajaeeposõ sissu, kompositsiuuni, motiivõ ni sünnüluku. Maq püvvä umah artiklih tuu üle mõtõldaq, minkperäst sääne tekst om tett. Ja ma proomi mitte afq unõhtaq sjoo eeposõ naisluujagaq üteh kjauvat naaselikku konteksti (20. aastagasaa algusõ Setomaa kimmähe sugupoolitõt ja sugupoolõ perrä hierarhiseerit küläütis-kund).

³ Nt ERA II 145, 3/34 (1) < Järvesuu v, Tonja k - I. Vabarna < Anne Vabarna (1930).

si laulu vormigaq⁴ olõ-i, a rassõ küsumüs om laulu siso. Vabarna Anne, kiä taht sjookõrd võimaligult hüäd laulu lauldaq, tiia-i määntseq narratiiviq vai luuq ja ideoloogiaq ommaq Väisäsele miilt müüdä.

Vai niguq Väisänen kirotas tuust umah artiklih “Vahtsõnõ eesti eepos Setomaalt”: “Laulu kirjapanõgi algusõh mõtlõ-s lauluimä “Suurist saajost” laulu tetäq” (Väisänen 1923: 4). Anne alostas umma suurt lugulaulu jaanitulõlaulugaq, sis kynõlõs tä tuust, kuis tütrik vihta lätt ja sannah kjau. Sis saat lauluh imä tütre marja ja ku tütär tagasi tulõ, nakas imä tälle meheleminegi-juttu ajama, ja sis tütär ütles, et tä taha-i mehele minnäq, et innep *tulõssiq no koolust košaq ja liivast viinaq*, vai tõistmuudu üldäq, tütärlatõs taht kooldaq meheleminegi asõmõl.

A pääle tuud, niguq mi tiia Väisäse artiklist, ollõv Vabarna Anne kynõlnuq umalõ tütrele umast vahtsõst “Koolulaulust”, mink pääle tuu ütelnüq imäle: “Laulku-i soomõ šaksalõ kurvaliisi laula, laulaq ryymisit laula!” (Väisänen 1923: 4) vai “Laulku-iq, mamakõnõ, šaksalõ koolu laulu; vast timä tuud taha-aig!” (Väisänen 1924: 27). Ja nii võttkiq Vabarna Anne kätte ja muut 697 värsi järel “Koolulaulu” Väisäse abil saajaeeposõst “Suurõq saajaq”, miä kynõlõs ütest õigõst katõ otsagaq seto pulmast. Pääle sjoo pulmaeeposõ⁵ valmis saamist pallõs Väisänen lauldaq Annel ka poolõli jäänüq “Koolulaululõ” lõpp. Anne ütleskiq Väisäsele “Koolulaulu” lõpu ülest ja nii meil omginaq sääne lugulaul, mink kirja pant variant hargnõs peräst 697. värssi katõst – “Koolulaulust” ja saajaeeposõst “Suurõq saajaq”.

Laulva luuja ja timä paindlik tekst

Väisäse puult kirja pant tekst, miä kand nimmi “Koolulaulu” ja “Suurõq saajaq”, and uurjalõ väega hüä võimalusõ perrä kaiaq, kuimuudu ja ku kergehe või ütõs laulik vormiq umma lugulaulu. Vabarna Anne katõharolinõ tekst om sääne hüpoteetiline *mentaalnõ tekst*, minkast om kynõlnuq suur eepigaurja Honko Lauri. Sjoo mentaalnõ tekst om lauligu pääh ollõv laul, virtuaalnõ lugulaul, miä inämbüisi omgiq ainumas pikä eepiga eksistendsi viis (Honko

⁴ Vabarna Annel ollõ külq veido kahtluisi, kas ikuq uma tõistsugudsõ vormigaq kõlbasõq eeposõhe “Suurõq saajaq” ja “Koolulaulu”. Tuu kottalõ võit lukõq Hagu Pauli artiklist “Anne Vabarna eepilise loomingu algus” (2000: 200, 201).

⁵ Saajaeeposõ struktuurist ja luumislust om põhaligup ülekaehus Hagu Pauli artiklih (Hagu 2000).

200: 95). Miiq iih om Vabarna Anne katõharolinõ lugulaul niguq pallast kistu lauligu mentaalnõ tekstf, kygõh umah paindlikusõh ja vuulavusõh. Sjoo tekstf om hüä võimalus nātāq, kuis laulva luuja salahuisi tege umma laulu, nātāq, miä toimus inne suulidsõ eeposõ esitāmist ja miä om inne kirjapantut tekstivarianti. “Koolulaulu” võit võttaq ku ütte võimalikku lauligu hindä puult tsensiifmāldāq ja võlssvarianti mentaalsõst tekstist, miä om olnuq inne saajaepost “Suurõq saajaq”.

Mõrsjakoolõtaminõ ja mõrsjaikkõh kuulminõ

Vabarna Anne “Koolulaul” kynõlõs üte tütäflatsõ priitahtligust kuulmisõst. Sjoo om hindātapmisõ puhās ja utoopilinõ variantf, koh Kristus tulõ tandsõh taivast alla ja kand naaše ello pelgāvā meheleminegi-iaħ nāio tōistõ ilma. Taa om nii seto rahvausundi ku ka kanoonilidsõ ristiuso jaost nufado ja pelātāvā surma idealisiifmine. A mille pidi ütsä latsõ imä ja ülānaaħe Vabarna Anne, kiä sagõhõhe kynõlõs laulah umast hüäst ja õigõst usost, tahtma säänest laulu lauldaq? Minkast ja mille kynõlõs Vabarna Anne “Koolulaul”?

Euruupa kirandusõh olõ-i naaše kuulmisõst kynõlõminõ määnegiq harvak vai erākõrralinõ teema, tiiāmiq mitmitkiq arhetüüpsit kuulu minevit vai hinnāst tapvit naisi (Ophelia, Karenina Anna, Bovary Emma). Edgar Allan Poe om ülnüq, et olõ-i poetilidsebāt teemat ku ilosa naaše kuulminõ (kaeq ka Honkasalo & Utriainen 1991: 252). Seto lüroepikahkinaq om hulka ilosit laula, koh lauliguq kynõlõsõq naaše tapmisõst (Tuumalaul, Nāio veri), timä takahajamisõst (Maielaul) ja samma muudu mitond muudu võit arvo saiaq naaše Taivahe vai Ilma otsa pagõmisõst (Ilmatütäf).

Niisamatõ om seto tütäflatsi hulga om olnuq avvo seeh (Ariste 1927: 130) mõrsjakoolõtamisõ mǎng, mitä talsipühi illõl om yks mǎngit. Sjoo om ummamuudu initsiatsiooniriitusõ läbimǎngmine, mõrsjalõ lauldas, et tä koolõssiq, ja mõrsja koolõskinaq. Ilo tõsõh osah herātedās mõrsja üles, lauldas “Nõsõq, rõõmu mõrsija!”, ja tütrik nõsõskiq koolnust. Miko Ode kynõlõs sjoost ilost Hurda “Setokõisi laulõh” niimuudu:

“Sedä illo pidāvāq tütrekuq. Nimāq ommaq tsõõriħ, üts tütrek sais keskeh; tuu om mõrsja, rõivas pääl. Tõsõq tütrekuq käüvāq ümbre mõrsja ja laulvaq sedä laulu, edimālt “koolõtāmist” (a). Egä laulusyna paari man vaos mõrsja iks ināb ja ināb kumarusi, timä koolõs. Viimse syna

man (a 23. r.: kyik iks kuuliq suurõq sugulasõq) satas mõrsja kogoniq maaha ja om koolnuq. Sys naatas laulu tõist puult laulma: “nõsõmist” (b). Egä laulusyna paari man nõsõs mõrsja iks inäb ja inäb üles, viimse syna man (b 23. r. : nõsõq, rõõmu mõrsija!) kargas timä kogoniq pistü, om eloh, ni ilo om otsahkiq”. (Hurt 1905: 389)

Sjoolõ seto tütrikkõ puult avvostõdulõ mõrsjakoolõtamisõlõ võit löüdäq loohvkahe ni sotsiaalsit ku psühhoanalüütiliidsi seletüisi. Sjoo olõssiq niguq klassikalinõ näütüs tuust, kuis üteh iloh mängitäs läbi freudilikku Erosõ ja Thanatosõ ambivalentset dualismi eräle ajamist. Psühhoanalüütilidselt sün-nüs mõrsjakoolõtamisõ iloh niiüteldäq katõ primaarsõ tungi vai himo eräle-ajaminõ, koh kuulmisõ-himo (Freud 1999: 138, 139) vai Thanatos saa laina-mängo mängjih häidsedäq. Ütesynagaq, mõrsjakoolõtamisõ ilo om niguq te-raapia, mink abil hoitas arq neuurusõ tekeq, üts tegevüs asõndõdas tõõsõgaq, miä olõ-i nii ohtlik.

Mõrsjakoolõtamisõ ilo om üteh vüükudamisõ ilo ja kosilasõmängogaq ummamuudu ettevalmstus, koh näioq saavaq läbi mängiq vahtsit saisuisi ja rollõ, mitä nääq umah tulõviguh täütmä ommaq määrädüq. Seto noorõq ommakinaq naid laulumängä ja illa piteh ilmarahva iih harõtanuq erisugu-maidsi kumbidõ ja riituisi täütmist. Mõrsjakoolõtaminõ om väega selgehe saajah sündüvä initsiatsiooniriitusõ muutminõ lihtsäst ja ilma süüldäq laulu-mängost.

Ku seto saaja initsiatsioonirituaalih koolõs näio, et sündüdäq vahtsõst noorikust, sis om hierarhijidõ ja sotsiaalsidõ staatuisi piiri pääl saisva mõrsja hirmo täüs ja nõrk. Mõrsjaikuq ommaq täüs näio hirmo välendüisi, kua tiia-i, miä või tuvvaq vahtsõnõ elokõrd, ku tä võtt vyyra umast ja jätt uma vyyrast, niguq mõrsjaikkõh yks üldäs. Säänest näio pelgüst ja hirmu tiidmäldäq tulõ-vigu iih om täüs näütüsest üts mõrsjaikk Vabarna Anne saajaeaposõst “Suu-rõq saaja”:

*Selle_ks süä, maamakõnõ, mul süväste haigõ,
3600 selle_ks meeli, maamakõnõ, mul ladvaniq lahki:
perämäne_ks, maamakõnõ, mul ommõ ikminõ,
kullakõista, maamakõnõ, viil kumardaminõ!
Kui_ks jättäq, maamakõnõ, mul uma vyyrasta,
kui_ks võttaq, maamakõnõ, mul vyyraq umasta,
3605 kui_ks jättäq, maamakõnõ, mul ummi vyyrasta,*

jälle_ks võttaq, maamakõnõ, mul vyryrit umasta?

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Seto pulmah piät mōrsja hoolõgaq kyik aig kaema õgasugumaidsi märke ja tõistõ inemiste tegemiisi, miä kyik võivaq mõotaq timä illatsõppa ello üläkotoh. Ma loe näütusest ette üte jupi Vabarna Anne ikust kutsarilõ, koh näio kaes hoolõgaq tuud, mitä kutsar tege, et saiaq tunnusmärke umalõ ihsaisvalõ saatusõlõ.

*Kui lasõt õks sa uhjaq ojjõ pääle,
kablaharoq kastõhõ,
kui saa õks sis ülä ümbrele,
saa kasa kaalalõ,
kui saa õks jälq sinnäq saanust,
võõras, sinnäq võetust,
agu naka õks sis ikuh elämähe,
silmäviih vinnümähe?
Kohe lää õks sis, noori näiokõnõ,
noori meelimarakõnõ? /---/*

S 121129/33 (8) < Järvesuu v, Toña k - M. Vabarna < Anne Vabarna (1936).

Mōrsjaikõh ommaq sagõhöhe *tuust ilmast* ja initsiatsioonist kynõlõvaq vii-motiiviq (kaiv, uja, pisaraq) ja näile väiga lähkoq uppumisõ metafooriq. Näütuses loe ma ette üte traditsioonilidsõ motiivi Vabarna Anne saajaepo-sõst, koh näiol om mōrsjakaal ku kivi kaalah vai ku uputav vesi pää kottal.

*Nu_ks võtaq, ristämäkene, sa kaali mu kaalast,
lavva_ks-rätti, ristämäkene, sa latsõ lähkost!
Ime_ks kaali, ristämäkene, pand' kivedse kaala,
lavvaräti, ristämäkene, pand' viilainitsõ.
Paha_ks olõ, ristämäkene, ma noori neiokõnõ,
paha_ks olõ, ristämäkene, ma kassuj kabokõnõ,
kaali_ks jovva-i, ristämäkene, ma kivistä kandaq,*

1800 *lavvarätti, ristämäkene, ma viilainist!*

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Semantilidsõlt ommaq njooq mõrsjaikkõ ikmisstseeniq ni kao- ja ujamotiiviq tävveste üttemuudu. Mõlõmbaq kujondiq kynõlõsõq hirmsast muutusõst, pelätäväst initsiatsioonist, ütest tõsõst saamisõst. Järgmidseh Vabarna Anne saajaeaposõst perit mõrsjaiku jupih ommaq ikku ja pisarit pututavaq troobiq ja uppumisõst kynõlõvaq kao- ja ujamotiiviq ütte pantuq.

*Kaalal naka, ristämäkene, ma kaiho kaibamma,
olõl naka, ristämäkene, ma ohtu ütlemmä:
oja löüsi, ristämäkene, su olgõ nyal,
kaivo_ks löüsi, ristämäkene, su kaala ümbrel.*

1845 *Šoo, neio, ristämäkene, ma kõrraldaq kynõli,
jutukõsõ, ristämäkene, ma ašaldaq aiõ:
ojja_ks olõ-s, ristämäkene, su olgõ nyal,
kaivo_ks olõ-s, ristämäkene, su kaala ümbrel –
eški_ks ommõ, ristämäkene, taa oja mu olõl,*

1850 *kaivo_ks ommõ, ristämäkene, mu kaala ümbrel.*

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Seto mõrsjaikkõ ja pulmalaulõh kynõldas sagõhõhe peiost ku naaše ostjast vai kaubategijäst, a mõrsja eš om passiivnõ objekt, *partš, tsirk, kjago, mari*, neutraalnõ mõrsja-rolli manifestatsiuun, kink osast om ynnõ hüsteerilidseq rassõ elosaatusõ üle kaibamisõq ja pagõmisõ vai käkmise unõnjaoq. Seto saajalaula poetikah kynõlõsõq mõrsjast ornitomorfsõq, tuu tähendäs linnust muutvaq vai sis ašast muutvaq troobiq, mõrsja om impersonaalnõ jahisaak.

*Pakõ_ks nu, pakõq, pardsikõnõ,
linda_ks, suvilinnukõnõ,
käki_ks, käkiq, käokõnõ!*

3120 *Sullõ_ks nu ostija oidu,
kauba_ks-nu-tegijä kaldu,
sullõ_ks jo peio perrä tulli,
sinno_ks jo varra vajja haari!*

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

“Koolulaul” ja mäss timäh

A “Koolulauluh” om hoobis tõistsugunõ näio ku mõrsjaikõh ja saajalaulõh. Vabarna Anne muut umah “Koolulauluh” aktiivsõst pulmalaulõst tuntu passiivsõ mõrsja. Passiivsõq ja utoopilidsõq unistusõq pagõmisest ja arqkuulmisähvårdüseq saavaq Anne lugulauluh tyyst. “Koolulaul” omginaq umma-muudu mõrsjakoolõtamiisist ja -ikõst tunt truupõ elloherätämine. Mõrsja pagõmisõhimo ja kuulmisõst kynõlõvaq metafooriq, sümboliq ja *tuu ilma* allegooriaq muudõtasõq siih lugulaulust meheleminegi-iäh näio kuulmisõst.

“Koolulaulu” näio, kiä vali abielo asõmõl kuulmisõ, kisk hinnäst vallalõ passiivsõ objekti saiusõst ja tege teost ynnõ fiktsioonih võimaliguh aktiivsõh naissubjektih irratsionaalsõ ja mässolidse antiutoopia.

Edimält kariaq om mässolidisõ ideegaq “Koolulaul” peris rahomiilne lugu üte noorõ näio kuulmisõst ja seto matussõkumbist. Sjoõ om niguq umma-muudu negatiiv vai pahopiten käänet saajaeapos. Üte initsiatsiooniriitusõ asõmõlõ om pant tõõnõ, seto saajust ommaq saanuq seto puuhtõq. Vai niguq “Koolulauluh” päätegeläse näio esä ütles tütre matussil: *ńooq omma-ks pulmaq ni puhtõq!* Vabarna Anne lask võidotsaq umal Thanatosõl ja niguq katarsisliguh iloh jutustas tä hirmsat luku täüs magõhõt rahhu ja eepilist vuulamist, kynõldõh puuhtõriitusõ lainaliidsist a ulli ilosist detailõst.

Vabarna Anne saajaeaposõh “Suurõq saajaq” lepp näio rahomeeli tälle külä ni Essu ja Maaŕa puult määrädü vahtsõ osagaq ja om huulmaldaq umast hirmust ja tiidmätüsest valimis tegemä nimuudu ku timält oodõtas:

"Ime_ks-sa-kene, esekene,

1045 *vello_ks-ti-kõsõq, vinnakõsõq,*

joogõ_ks ti nu kośaq kogonist,

joogõ_ks ti viinaq viimätses!

Nu lää_ks ma Essu miilt pite,

Maaŕa saa_ks ma saldust pite:

1050 *śoo om õks luudu jumalast,*

maalõ om õks tulnuq Marijast:

neio tulõ_ks küll elo unõhtõllaq,

kabo tulõ_ks küll elo kaotõllaq!"

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

A "Koolulaul" om mäss sääntside üleülditside, *normaalsidõ* ja paikapantuidõ asjo ni rollõ vasta. Sjoo om illos utoopia ideaalsõst kuulmisõst. "Koolulaulu" näio kuts unõh hinele Essu ja Maafa perrä, kuts koolust košaq, et paedaq meheleminegi-iäh tütarlast iih uutvidõ elomuutuisi iist, peris kosjo ja poissa iist, kiä *kiskvaq kikkani* ja *vassvaq valgõni*.

*"Innep õks koolust košaq tulõsiq,
innep õks liivast viinaq veerüsiq!
Koolu omma_ks vaist košaq kulusapaq,
liiva omma_ks vaist viinaq veerüsäpäg -
keäkiq minno_ks sääl kisu-i kikkaniq,
keäki vassi-i_ks sääl minno valgõniq.*

800 *Essullõ_ks ma lää tütrest,
Marijallõ_ks ma kallu kanasõst!"*

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Vabarna Anne kuulval protagonistil olõ-i määnestkiq hirmu kuulmisõ iih, niisamatõ kahtluisi tundmaldaq *tuu ilma* iih. Näio om neitsiq ja tuu peräst om tä kindla, et tä om tsesna ja vaga ja et tälle andas tuu iist Taivanõ elo. Ku näio koolõs, vii Essu tä Paradiisi, koh *Uibodsõ näiokõsõ* laulutüübist tutva uibo kasos:

810 *Essu_ks jo vaolt vasta tull',
katõlt vaolt vasta kaldu,
lasi_ks jo ussõ oigõhõ,
panni_ks jo timä paradiisi.
Essu_ks lausi meelestänni:*
815 *"Sinnä_ks nu panõ hüä neio,
kalli_ks kabo kallutõllõ:
siin uibos õks om kykõ ilosap/oigõp,
ma'raq õks kykõ magusapaq.
Siin võit õks sa ollaq, näiokõnõ,*
820 *võit õks marssiq ma'ra-aiah,
võit õks liitäq lilli-aiah,
marju süü_ks kykõ magusippi,
ubinit õks kykõ oigõppi -
egaq sinno_ks imp keäkiq putu-i,*
825 *egaq vaist õks keäkiq vassi-i!"*

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Säänest paugupäält Paradiisi päsemist garantiirvät neitsilikkusõ ja vuurusõ idealisiirmist võit võttaq ku õigõuskligu Vabarna Anne maailmapildih olõvat ristiuso eetiga ja moraalioppusõ peegeldüist. “Koolulaulu” päätegeläse irratsionaalnõ surma pagõminõ om ju normaalsõ naaše jaost ainomas võimalus *võitaq liha* ja saiaq kristligust ideaalist, sääntsest niguq olõ Pühä Igävene Neitsiq. Ja nimuudu omginaq sis Vabarna Anne luud kuulva näio uhkõ uma iholidsõ vagahusõ peräst ni kynõlõs mitu kõrda nii umast puhtusõst ja avvost ku hirmust ja jälestüsest normaalsõst näiot iih uutva elosaatusõ iih.

- "Selle lätt õks mul au ausapast,*
 1200 *selle lätt õks mul kohus korgõpast,*
et olõ-i_ks ma sõpra sulasillõ,
nopõ olõ-i_ks ma noorilõ mehile!
Sõbyr olõ_ks ma suvõsysarillõ,
nopõ olõ_ks ma külänoorikillõ.
 1205 *Ime_ks-jäl-kene helläkene,*
mesi_ks-jäl-marja maamakõnõ,
võtku-i sa hirmu hiussõhõ,
pelgü võtku-i sa peenü palgõhõ -
egaq tii-i_ks ma tiko küläle,
 1210 *häpü tii-i ma hüäle hõimulõ:*
küll hoia_ks au ma alalõ,
leeme hoia_ks ma linahiussõh!

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Niimuudu pallõskinaq sis Vabarna Anne “Koolulaulu” protagonist, et tälle no koolust koša q tulõssiq. Ja Essu lättkiq tandsõh taivahe ja tege nii, ku is näio taht. Tütärflats jääs haigõst, jätt kurvalistõ imä-esäga q jumalaga q ja koolõskiq arq. Vabarna Anne laul näio hingeke se ihost vällä minemisest ja tä tege sjood seto rahvauso traditsioonõst ilosahe kinni q hoitõh⁶. Tütärflats koolõs puhast surma, hingli q võtva q pajamulku pantu valgõ tiranikuga q hingeke se vällä ja veevā q sjoo taivahe:

⁶ Kae q näütüsest Looridsa Oskari “Eesti rahvausundih” (1932: 56) om üt s tekst Vastsõliinast, koh hing lätt ihost vällä täpselt sammamuudu ku Vabarna Anne “Koolulauluh” om lault.

- Neio nakaś hinge heitmähe,*
 800 *nakaś kulla koolõmahe,*
hingliq vōti_ks kätte käeräti,
pekko valgõ peoräti,
hinge vōti_ks nääq vällä hillokõstõ,
tahtsõq vōttaq tassakõtsi:
 805 *vōti_ks pekko pehmekeiste,*
panni_ks valgõ räti sisse,
keerät õks räti keskehe,
lätsi_ks nääq vällä naardõh,
taivahe_ks lätsiq tandsih.

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Vabarna Anne jaost om kuulminõ, minkast om lault “Koolulauluh”, teoreetilinõ ja vällä mõtõld, koolnuq näio iho jääs maaha, ja tuuh olõ-i midägiq ilõ-tut egaq hirmsat⁷. Tütäflatsõ imä külq minehtüs, ku kuuld tütre surmast:

- Imekene_ks sis maalõ nõrgahtu,*
 780 *kullakõnõ_ks sis maalõ kumahtu.*
Kyik timmä sis mõsti külmäl viil,
kaivo_ks-viil kallutõdi,
kuni kääni_ks tä umma käekeist,
kuni heľot õks hellä sõrmõkõist.

SKS, Väisänen II-III v < Järvesuu v, Toña k < Anne Vabarna (1923)

Koolnust näiost maahajäänüh ihoh olõ-i midägiq ilõtut ja pelätävät, imä ja näio sõbraq ehtvāq sjood ku mõrsjat ja ikvaq timä man süänd lahkvit ikusynno. Noorõ näio kuulminõ om ku määnegiq priviliig, miä tälle om ant, sjoo om midägiq nii vōõrildõ, tõistmuudu ja anormaalsõt, et muut koolnuq näio õkva sakraalsõt. *Koolukõnõ_ks tahtsõ kulussit, / kadsokõnõ tahtsõ kallit,* üldās “Koolulauluh” koolnuq näio kottalõ. Ja tuu olõ-i sukugiq halvastõ

⁷ Hindätapjist naisist perräjäänüisi kirjo uurnuq Honkasalo Marja-Liisa ja Utriaise Terhi joudsõq uma tüügaq niikavvõndõhe, et näide meelest hinnäst tapvaq naaseq mõtlõ-i tuu pääle, et näide koolnuq iho võinuq saiaq *abjektist*, minkastkiq hirmsast ja pelätävast ellojääjile. Inämbüs hindätapjit ehtvāq hinnäst inne kuulmist, nääq tundvaq, et iho, miä näist maaha jääs, om stabiilnõ ja rahhu saanuq. (1992: 199, 200).

üteld. Imä, kiä inne tahtsõ, et näio mehele lähässi, kaihatsõs umih ikusynoh noq, ku näiolõ ommaq koolust košaq tulnuq, umma suuvmist ja pruuñ hari-daq vahtsõ olokõrragaq.

Vabarna Anne “Koolulaul” om üte naaše pagõmisutoopia, koh peegeldüs timä hirm ja meelehiitmine, mitä näio tund, ku piät tegemä läbi sjoo muut-sõ, miä seto traditsioonilidsõ külä-ütiskunna puult om naisilõ määrät. Sjoo om utoopia, koh paetas näioh kuulmisõ ja ülä-naašeh sündümise iist peris surma, mis sis, et sjoo kyik toimus *ynnõ* lugulauluh, miä om fiktsiuuñ. Vabarna Anne laul umah “Koolulauluh” tuust piiri pääl saisja hirmust, mitä näioq ommaq tundnuq naaše elo iih, ku piät uma vyyrast jätmä ja vyyra umast võtma.

Seto laulõh ja niisamatõ seto küläh om olnuq traditsioonist naaše ja näio ello vastandaq, tuntuq ommaq peris palloq laulutüübiq, koh om opositsiooni-paar *naaše-näio* seeh (Ilolaul) vai miä ommaq õkva sjoolõ vastandusõ pääle ülest ehitedüq (Näioq ülembäq, naašeq alambaq; Naisi ilo ja näits’kide ilo; Näio hius ja naisi hius). Sammamuudu kynõlõsõq ka paabapraasnikust jutus-tavaq tekstiq naaše elo hõelusõst ja näide hindä hädäst sjood ello elleh. Üle Setomaa ommaq tuntuq jutuq tuu kottalõ, kuis paabapraasnik om naisil ainu-mas pido aastagah (Kaeq ka Loorits 1940: 45–46).

Vanarahvas kõnõlõs viil, õt innevanast, ku Jummal Aadamet ja Eevat paratiisist ai vällä, siss Jummal oll’ ütelnõ Eevalõ, õt rohkõmp päive ma sullõ pühitsedäq ei annaq kui ütsainus päiv. Tuu päiv saige siss maaselitsa neläpäävä, siss tuuperäst peetäske paabapraasnike õga aastäka maaselitsa neläpäävä. ERA II 175, 535/8 (5) < Mäe v Suure-Rõsna k – F. Ilvik < Praskovja Ravva, snd 1874 (1938)

“Koolulaul” om kiusu täüs utoopia naaše-elõ maahajätmisest ja sjoo iist pagõmisõst, pruuñ löüdäq fiktsioonistkinaq määnestkiq altõrnatiivi traditsi-ooni puult ette kirotõduilõ muutuisilõ näio eloh, miä toovaq üteh seenitset vabahusõst ilmajäämise, vahtsidõ hierarhiasüsteemegaq harinõmisõ ja täv-veste vahtsõq tegemiseq ja hoolõq ni sammamuudu muutusõq vällänäge-misen – tõõsõsugumadsõq hiussõq, pääkattõq (linik pal’a pää asõmõl) ja rõivaq (sjoost om kirotanuq ka Salve 2000: 89, 95).

“Koolulaul” om mäss hariligu naaše elosaatusõ ja rollõ vasta ja näide po-eetilinõ dekonstruktsiuuñ. Sjoo om naaše utoopia, mink takast paistus hirm

peris elo iih. “Koolulaul” om vällämõtõld maailm, koh näiol om võimalus arq paedaq tälle määrädu naase saatusõ iist.

“Koolulaul” om vastalisust ja mässo täüs utoopia, miä näütäs naase ainumast ja irratsionaalsõt pagõmistiid tälle määrädu suurolli iist. Sjoo om naase ekspressiivne agrõssiuun. Naisi agrõssiiivsust uufnuq Campbelli Anne perrä erines naisi agrõssiiivsus miihi umast tuu poolõst, et naaseq ommaq agrõssiivsõq minkagiq vällä näütämisest, a miihhi jaost om agrõssiiivsus vahend minkagiq kõrdasaatmisõst vai kättesaamisõst. Naisi agrõssiuun om ekspressiivne ja miihi uma instrumentaalnõ (Campbell 1993: 7).

“Koolulaul” om naaselik mäss ja ähvärdüs, ekspressiivne hindä tundmuisi vällänäütämine, irratsionaalnõ utoopia. Sjoo om agrõssiiivnõ tekst, miä, niguq ütele naase tekstile umanõ, ei pretendeerikiq minkagiq muutmisõlõ, a om ynnõ *hüsteeriline* ekspressiuun.

Ja niimuudu omginaq Vabarna Anne uma lugulaulu alostust laultõh vast hiitünüq hindä seeh olõva potentsiaalsõ “Koolulaulu” mässolidsusõst, tä om nakanuq pelgämä, et sjood teksti kõlba-i ilmarahvalõ lauldaq, ja nii tä sis jättkiq poolõlõ uma mässolidsõ “Koolulaulu”. Et kullõjilõ miildüdaq, jätt tä poolõlõ uma naaseligust mässost ja Thanatosõ-himost kantu utoopia ja püürd lugulaulu seto traditsioonilidsõst pulmast laulmisõst.

Ütesynagaq, midä ma üldäq tahtsõ, “Koolulaul” om ütõ imelik lugulaul, mink laulja ja tegijäkiq olõ-s kindlaq timä eloõigusõh, a ynnõst om sjoo laul siskinaq luud ja siiäqmaaniq alalõ hoitunuq. Sjoo om ütõ ummamuudu Vabarna Anne naaselik agrõssiuun, fiktsiuun mässost, miä lepü-i ratsionaalsidõ lahenduisi ja naaselõ ette määrädu elosaatusõgaq, a jääs utoopilidsõ unistusõ manõq. “Koolulaul” om ummamuudu ilma ynnõligu lõpuldaq variant mõrsjakoolõtamisõ ilost. Ku lainamängoh om mängit läbi nii mõrsja kuulminõ ku ellonõsõminõ, sis “Koolulaul” lõpõ-i normaalsõ ja mõistligu lepmisegaq, a jääskiq ratsionaalsit lahenduisi trotsõh magõhöhe surmahimmo.

Lätteq

Ariste, Paul 1927: Setu jõulumängudest. – *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*.

Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi kirjastus. Tartu, 121–133.

Campbell, Anne 1993: *Men, Women and Aggression*, New York: Basic Books.

Freud, Sigmund 1999: *Inimhinge anatoomia*. Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Hagu, Paul 2000: Anne Vabarna eepilise loomingu algus. – *Kust tulid lood minule... Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Toim T. Jaago, Ü. Valk. Tartu Ülikooli Kirjastus, 185–205.
- Honkasalo, Marja-Liisa, Terhi Utriainen 1992: Kuolemalla kuolemista vastaan. Abjekti ja kuoleman metaforat naisten itsemurhaviesteissä. – *Psykologia* 3, 196–207.
- Honkasalo, Marja-Liisa, Terhi Utriainen 1991: Nainen kuolemisensa kirjoittajana. Naisten itsemurhaviestit initiaatio- ja identifikaatoriittinä. – *Psykologia* 4, 252–261.
- Honko, Lauri 1998: *Textualising the Siri Epic*. FF Communications 264. Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki.
- Leisiö, Timo (toim.) 1992: *Setumaalta Harjumaalle. A. O. Väisäsen tutkimusmatka Viroom vuonna 1913*. Tampereen Yliopisto. Kansanperinteen laitos. Julkaisuja 16. Tampere.
- Loorits, Oskar 1932: *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus. Tartu.
- Loorits, Oskar 1940: *Das Sog. Weiberfest bei den Russen und Setukeesen in Estland*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 14. Tartu.
- Salve, Kristi 2000: Oh mu hiusta ilusta. Uskumus, tavand, kujund. – *Sator I. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Toimetanud M. Kalda ja M. Kõiva. EKM Rahvausundi ja meedia töörühm. Tartu, 85–101.
- Väisänen, Armas Otto 1923: Uus Eesti eepos Setumaalt. – *Päevaleht* nr 311 (20. november), 4.
- Väisänen, Armas Otto 1924: Seto lauluimä' ja näide johustise' laulu'. – *Kodotulõ' Seto lugõmiku II osa*. Tartoh, 5–36.

KU MA UMA TARÕKÕSÕ MUUSIJUNNILÕ ÄRÄQ MÜÜ, NO KOS MA SYS ESIQ ELÄ?

MARJU KÕIVUPUU

Niimuudu küüsse muq käest kümme suvvõ tagasi üts lõpmaldaq armas vana-inemine, kiä elli mitu põlvõ tagasi püstü raotun riihetarõn, minkalõ ega perrätullõv põlvõ olf ummakõrda medägiq vahtsõt manuq ehitänüq. Tuu tarõ-kõnõ sümbolisiif muq jaos seeniqmaaniq sugupõlvi üttheoitmist ni tuudkiq, et Kodu suurõ algusõtähegaq olõ-i turukaup esikiq sys, ku müvväs nii-üldäq häätegeväs otstarbõs – muusijunnilõ põlidsõ talukultuuri sümbolis.

Lauri Honko om uman artiklin “Folklooriprotsess” ülnüq, et folklorist, kel olõ eiq välitõie kogõmuisi, ei saakiq peris kõrda umma uurjafantaasiat. Folklorist om vahendaja, kiä kygõ parõmbat muudu and katõlõ kultuurilõ teedüst tynõtõsõ olõmanolõmisõst. Ja säänest marginaalsust saa kygõ sel-gembäle tundaq folklorist välitõid teten (Honko 1998: 59).

Minevä aasta 19. jõulukuu päävä jututarõn kynõligiq nuist saisukotussiist ja tähelepanõkiist, mia ommaq mul tegünüq aoluulidsõl Võrumaal hulga aas-tit välitõid teten. Nii om suurõmbalt jaolt mu artikliidõ ni uufmiisi (ristipuuq, matidsõkombõq, rahvaarsti, aoluuliidsi inemiisigaq kõüdet perimüs jne) vundamendis välitõilt kořaduq matõrjaliq. Hindästmõistaq om neide teema-dõ kotsilõ kirjapanõkiid Eesti Rahvaluulõ Arhiivi käsikiräliidsin kokõn ni teemakartoteegen, no erineviide põhustõ peräst olõ pedänüq tarviligus kořa-daq matõrjaali manuq. Nii mynigiq kõrd om osutunuq arhiivimatõrjaļ puudu-ligus: mu hindä ja perre perimüseainõn levvüs pudõmõid ni motiivõ, midä arhiivist olõki eiq leüdnüq. Ka om tulluq vällä, et kombõq ni nättüseq, mink kotsilõ rahvaluulõtiidläseq ommaq innembält kinnütänüq, et nuuq ommaq jo ammukiq häänüq (nt ristipuuq), om tegeligult elläv osa mynõ aoluulidsõ Võrumaa kandi egapäävätsest elust.

1988. aasta põimukuul – parhilladsõs sys kolmtõisku aasat tagasi – ku edi-mäst kõrd naksi Tartu Ülikooli man rahvaluulõ välipraktikat juhtma uman sünnükihlkunnan Harglõn, täpsämbäle Mynistõ ümbre, olf mul hindä jaos karmanin ei rohkõmb egaq veidemb ku tsitaaf Lévi-Straussi artiklist “Müüt ja mõtlemine”. Strukturaalsõ etnoloogia “esä” pedi väega tähtsäs tetäq

selges, kas perimüslük matõrjaļ, midā om kořanuq nii-ũldāq vāļļānpuul saijsja, erines kuikinaq tuu poolõst, midā om kirjā pandnuq nii-ũldāq aŗa seen olõja (no syskiq vāļļāstpuult kaeja silmāgaq). Ja ku erinevũisi levvũs, sys māānest sorti nuuq ommaq (Lévi-Strauss 1986: 1519).

Geograaf E. Relph liigitās inemiisi nāide kotussõkogõmusõ sũgāvũse ja loomu perrā eri tasõmõgaq seenolijis (kaeq Tũūr 2001) vai sys paikliidsis ja vāļļānpuulsaisjis (vyvris), kink kotsilõ ei kāũq egaq ei piakiq kāũmā paikliidsi jaos masvaq sādũseq.

Maq ku perimũsekorjaja pei hinnāst sys ja pia parhillakiq vāļļāstpuult kaeja silmāgaq seenolõjas vai sys inemises, kiā nakaŗ rahvaperimũst kirjā pandma peris paikliidsi kēest (Relphil: *existential insider*) – inemiisilt, kiā ommaq terve uma elu elānũq sādũsõman kotussõn, konhkotsil nā ommaq sũndũnũq. Sāāntseq inemiseq pedāvāq umma elukekskkunda esiqhindāst-mõistõtavas ni ei nakkaq tuud hariligult analũũsmā vai võrdõlõma. Võrrõlusõs olõssiq nāil vajja kasvai veidũq aigugiq ellāq māāntsengi q tõsõn kotussõn. Rahvaperālidse arusaamisõ perrā paistus nii, et peris õigõq paiklidsõq inemiseq ommakiq nuuq, kiā ei olõq māletedāvāļ aol elukotust vahetanuq. Kũsumũse pāāle, kas ũts vai tynõ inemine om paiklinõ, või saiaq aoluulidsõļ Võrumaal kũlānd sakõstõ vastusõs “eiq”. Ku naataq sys lāhembāļt uurfma, tulõ vāļļā, et et inemine om nāũtũses kolm- vai nelikũmmend aastakku tagasi mynõkũmne kilomiitri takast sinnāq tallu minijās vai kodovāũs tulnuq. Paiklidsõs ei piaq hariligult hinnāst ka latsõn vai noorõn Tsiberihe kiudutõduq ja sādũļt pāsenũq, kiā saivaq elukotusõ nāũtũses sũnnũkũlā lāhkũle, vai inemiseq, kiāq ommaq myni aig liinan elānũq ja sys kodukanti tagasi tulnuq. Sāāntsiide inemiisi kotsilõ kõļbas pruuqkiq Relphi tāhũssynna *emphatic insider* (empaatilidseq seenolõjaq). Kũlān oodõtas, et nāāq võtassiq umas paiklidsõq kombõq, piassiq neist kinni ja kõrraldasiq uma elu kũlākogukunna sādũũisi perrā ka tuul juhul, ku nā ommaq sunniduq kũlāst māāntsegiq ao muial elāmā (nāũtũses õpvaq mynda aigu liinan vm).

Liina ni maakotussõ vaimlinõ erāldesaismĩnõ om olluq viimādse sada, sada viiŗkũmmend aastakku ũtsjagu suurõmb, ku edimādsel momendil vast arvadagiq või. Jakob Hurda korrespondendes olli q suurõmbāļt jaolt seenolija q (paiklidsõq) vais sys empaatlidsõq seenolõjaq. Folkloristiga, etnograafia, dialektoloogia ja tõi si rahvustiidiũisi esiqsaisvis tiidiũisis arõnõdõn naksiq korjamistũũd kõrd-kõrralt ināmb tegemā spetsialisti q – tõi si synnugaq – kũlākogukunna kaemiskotussõst vāļļānpuulsõq, vyvraq, kink tũũtsihi q es olõq kũlārahvalõ sukugiq alasi arusaadavaq. Sāāne “kyyrdukaeminõ” om

mynõn mõttõn katõpuulnõ. Vältitõie üldidses hädäs tüküs olõma tuu, et eri-sugumadsõn elu- ni kultuurikeskkunnan elävil inemiisil om küländ rassõ leüdaq ütist kiilt. Neoqsõmaq vyyraq, liinakultuurist perit haritlasõq ni eri-tiidläseq ommaq ka perimüskultuuri võtnuq arvustaq ja nii mynigiq kõrd su-kugiq mitte häätahtligu nuka alt. Sakõstõ ommaq nääq ummi halvustavvi hoiakiid ka kiräsynan vällä ülnüq:

“Hoolimata kõigest sellest võrdlemisi elavast haridustööst ja seltside tegevusest lokkab Karulas veel lopsakas ebausk ja vaimupimedus. Nii peetakse suurt lugu veel posijaist, näiteks kuulus Suri Hargla kihel-konnas, kellelt laialdaselt (Tartumaaltki) käiakse abi otsimas haigus-te vastu. Samuti ei ole seltsielu suutnud veel kõrvaldada simmanite pidamist.” (Valgamaa 1932: 366).

Sisemidsele ja välimidsele rühmale mõtõldu informatsiooni erinevüst om-maq märknüq tõsõkiq uurjaq (kaeq Korb 2001). Tiidmäldaq, misjaos ja kui-muudu kirjäpantuid juttõ pruugitas, ei olõq peris paiklidsõq vyyrõidõgaq sukugiq alasi avamiilseq. Aoluulidsõl Võrumaal taheta eiq näütüses hää meelegaq kynõldaq usundilidsõst folkloorist ja sääntsist asost, mis putusõq kuikinaq rahvausugaq kokku. Pellätäs võlssi arvusaamist, a sukugiq mitte veidemb küläkogukunna puult halvas pandmist, ku vällä tulõ, et inemine om vyyriilõ “ülearu palõ lobisnuq”. Seod ommaq tähele pandnuq uurjaq nii kavvõmbast (näütüses Kreutzwald) ku kaq lähembäst minevigust: [- - -] *kohapealsel rahval on kombeks ning sissejuurdunud harjumuseks sel teemal vaikida, vaikida kaljukindlalt, eriti veel siis, kui koguja või uurija on võõras* (RKM II 47, 317/8 < Urvaste khk. – E. Siil, 1955).

Üts umbusu põhussit, või arvadaq, om perit vinne aost – poliitilidsõ folk-loori levitämise iist võisõ 1950. aastil saiaq pikembä “preemiäreisi” Tsiberi-he. Inemist võisõq nõvvukogumiilseq ammõfniguq repressiiriq ka määnest-kiq tõist muudu. 1970. aastidõ algusõn kynõl parhillsadsõs joba siistilmast lännüq perretutva võlsõ seltõskunnan paar poliitilist anõkduuti ja tä tymmati järgmidsel pääväl kortinasaaajidõ nimekiräst igävädses maaha. Ku 1998. aasta suvõl Leevi kandin (Räpinä ja Vahtsõliina kihlkund) küüssemi q in-eiisi käest muu jutu sekkä ka mõtsavele August Sabbe kotsilõ, sys küländ hariligult alustõdi juttu niimuudu, et *viil kümme aastat tagasi ei olõs ma Sabbõst midägiq tiidnüq, noh nüüd vast üks võit joba kynõldaq, vast üks ei pandaq inämb kinni*... Säänestsõmma suhtumist tundsõmiq ka sys, ku kors-

simiq matõrjaali Suridõ kotsilõ. 1980. aastiidõ algusõniq käevvāq rahvaarstiq ammõfligult “paragrahvi ala” ja seo fakt tähend küläinemiisi jaos tuud, et pallu porgataq massa ei – võit viil hindāle vai tutviilõ hādā kaala tymmadaq.

Arvusaamisõq tuust, mia om “õigõ” tüü, ei olõq liinan ja maal ni eri sotsiaalsin grupõn ka sukugiq ütesugudsõq. Vannu laulõ ja juttõ üleskirotamist nuuri terveide inemiisi puult ei peedāq külān peris õigõs ammõtis. Niinimmaduq “vanaq inemiseq” kūsuseq yks, et kas *taa ullusõ iist teile pal-ka ka mastas*, ja jääseq külānd imeligu näogaq kaema, ku üldāq, et tynikõrd veidūq mastaskiq. Sääntsest arvusaamisõst või hulga näütiid tuuaq läbi murdõkeele ja rahvaluulõ süstemaatilidsõ korjamisaoluu.

Vyyra inemisegaq jutu pääle saamisõ võimaluisi om ütsjago. Vast maq väega ei essūq, ku arva, et pia kyik murdõ- ja vanavarakorjajaq ommaq pedānūq tynikõrd veidūq talutüüdkiq tegemā, et kuikinagiq tasa tetāq aigu, mia tüüinemine om tiidüse hāas raisanuq. Tiidlāsel vai tiidlāsenakatusõl om jälkiq hāa võimalus näüdādāq, et tā mõist tetāq määnestkiq “õigõt” tüüd kah. 1992. aasta suvõl leidsemiq Rõugu kihlkunnast lyysamehe. Pilli es olõq tā viimādseq aastaq õigõlõ putnuq ja sys tā pruuvsõ hinnāst lintimāngmisest kipõ tüütegemisegaq vällä vabandaq. Miiq tulõgi aigu niitse tā koton kesvā ja ütel, et õdagus piat nurmõotsa puhtas saama, tulguq vai mis. Kaupli sys vikatit hindā kätte proovis. Miiis kai veidūq aigu mu niitmist, lei käegaq ja ütel, et nüüd ollõv püstü kuraf valla – midāgiq ei jääq üle, tulõ minnāq teile tarrõ lyytsa tymbama. Seeniqmaaniq, ku ma nurmõn kesvā niitse, lindistiq poisiq tarõn pillimiist... niipallo sys üliopilaisi juhõmisõst.

Rahvaluulõkorjaja või uma käügigaq inemise positsiuuni külān nõstāq. No asi või ka hoobis tõisildõ ollaq, esiqerāligult perre piiren. Külānd harilik tüküs olõma, et latsõq ja latsõlatsõq ummi (vannu)vanõmbiidõ keelest, jutõst ni laulõst suurt ei piaq. Tuu paistus parõmbidõ sääntsiin kotussiin, kon ommaq terāvāmbāq kontrastiq sugupõlvi haridustasõmõ ni ilmakaemisõ vaihõl (kaeq näütüses ka Põldmāe 1932). Tuu üte näüte 1990. aasta ekspeditsioonilt Harglõ kihlkunda:

Veidi aja pärast tuli ema, silmitses meid umbusklikult ja küsis: “Keda teil vaja on?” Selle peale olime meie juba täielikus segaduses ja küsisime omakorda: “On siin majas mõni vanem inimene?” Naine teatas: “Jah, mammi on!” ning käskis tüdrukutel mammi välja kutsuda. Kutsutu osutus neist kõige sõbralikumaks, tundus, et ta on meist

lugenud või kuulnud ja lausa oodanud meie külaskäiku. Kutsus meid kohe sisse, viis tagatarre, oli väga meeldiv ja sõbralik. Tundus, et ega lapsed ja lapselapsed temasse eriti hästi ei suhtu. (Vällävõtõq Vesta Reesti ekspeditsiooni pääväraamatust.)

Perreperimüsest kynõldõn võidas vanavarakorjajat pellädäq näütüses tuuperäst, et vanainemine nakas vyyriilõ kodutsiist asust ülearu palļu kynõlama. Külq om osa tiidläisi tähele pandnuq, et kavvõst tulnul uurjal ommaq mynikõrd suurõmbaq võimalusõq – tälle kynõldas just asju, medä ummi tutviidõ ja sugulaisi tsõõrin taheta eiq avaldaq, ni võõras või vahel küüssüq asju, mia seenolõjiiilõ ei olõq lubaduq (Jackson 1997, Korb 2001). Eestimaal, aoluulidsõst Võrumaast kynõlõmaldaq, kon “kyik tundvaq kyiki”, om “vyyra väärtüs” tiidüsligun plaanin muq meelest küländ veidüqtyynäolinõ. Äräq ei toheq unõtaq ka iinkirjeldedüt nõvvukoguaigsõt päälekaibamisõ-kahtlustamisõ-karistamisõ hirmu, mia tuuaigsil inemiisil istus kõvastõ seen, eriti sys, ku nääq esiq vai neide lähikundsõq ommaq nõvvukogu ammõfnikkõ puult kuikinaq represseridüq olnuq.

Esiqhindä (vai hindä grupi) vastasäädmine tõsõlõ (vyyralõ grupilõ), niisõma ku esiqhindä määrätlemine tõsõ kaudu, om niisõma vana ku inemiisi sugu.

Aoluulidsõl Võrumaal om ütes küländ tähtsäs märgis, minkaq uma ja vyyra vahel vahet tetäq – kiil. Mu kogõmuisi perrä ommaq võru keele parõmbis kynõlõjiiis meheq, kiäq kynõlasõq sagõhõmpa ja “puhtambalõ” võru kiilt nii kotun ku tüü man. Vanõmban keskiän naasõq, kiä ommaq saanuq vinneaigsõ murdõvastadsõ kooliharidusõ, hää meelgaq ei kynõlaq, a pruuuvaq *rääkiq*. Kiräkiil märk neide jaos haridust ja nõst “rääkjä” hindätiidmist, no sääd suhtlõjiidõ vaihõlõ barjääri.

Kuvõrra tähtsä om paikligu keele mõistminõ folkloristilõ vai üliopilasõlõ, tuu kotsilõ üts näüdeq “elust hindäst”. Õdagu söõgilavvan küsüs mu käest tudõng, et kas innembide om kah siinkandin tähele pant säänest pulmakommõt, et ku noorik jõud pulmarongigaq mehekodu, sys visatatas timä jalgu alaq kõoossaq. Tulõ-iq mullõ sääne kommõq kuikinaq tutva ette. Tudõng sellätäs edesi, et timäle ülti jah *kask* (vällä üteldäq eesti keele perrä, pehmele), a mille, tuud es ollõv sellätet. Sys käü mul pääst tsähvhtëüs läbi, et ku syna *kask* üldäq vällä palatalisiirmäldäq, tähendäs tuu kaskat ja – kyik saa selges: seeniqmaaniq pruuuvaq Võrumaa mynõq äiäq püündäq noorigu

edimädse sammu vahtsõn kotun kaska pääle – sys saavat minijä pehme ni hää süamegaq ja lambaynn jääs kah tallu alalõ.

Jakob Hurdast saadik om korjajiilõ esitet tekste täpse üleskirotamisõ nõvvõq. Oskar Loorits, kiä jakaš Hurda tüüd, sõnast 1932. aastal rangõq autentsusõ nõudõq niimuudu: [- - -] *Lubamatu on kirjakeelistada tekstide murdelisust (hoolimata ebajärjekindlusist) ja sõnastust ei tohi mingil kombel muuta. Algtekst on ikkagi uurimist elustav ja hingestav pühadus, mille rikkumine ja võltsimine on lunastamatu patt* (Loorits 1932:29). No vyyra murdõala pääl om korjamistüü niigiq ütsjagu keerulinõ, niisõma ku keerulinõ om suulidsõ kynnõ täpne kirjāpandminõ. Neide teedāq-tundaq tõsiasjugaq om sellātet vašt tuugiq, et suur jagu nõvvukogu aigu Võrumaalt üleskirutõdut rahvaperimüst om kirākiilne. Tekste lukõn paistus, et üts vai tynõ üleskirutus om folkloristi ümbrejutustus ja mitte alguperāline, autentnõ rahvaperimüs. Seo tõsiasia om ummakõrda andnuq põhust murdõuurjiilõ sääntsiid üleskirutuisi mitte ülearvu palflu usaldaq. Suuri kogõmuisigaq murdõkorjaja ja -uufja Hella Keem es piaq kuigiq mõistligus võru lugõmikõn pruukiq iinnimmatul aol kofatut perimüsmatõrjali, selle et tuu ollõv suurõmbalt jaolt tõlgit ni kõlbav tuuperāst ynnõ folkloori liigikeskses uufmisõs.

Perimüsmatõrjali korjamisõl tulõ arvõstāq ka säänest asja, et “kyik ei olõq kyigi jaos” – tõisisynnu perimüse sotsiaalsõ kuuluvusõgaq. Ületsele mi tiia, määntsiid talutõid ommaq traditsioonilidsõlt tennüq naasõq, määntsiid meheq; määntseq lauluq ommaq naisi umaq ja määntsiid lauliq/laulvaq meheq. A tuu om ka kyik. Rahvaperimüse kokkoputmisõq sugupoolõgaq kitsambalõ olõ-i olulidsõq tuul juhul, ku küüssüq nn klassikalist folkluuri, mis jääs kavvõdahe minevikku ja ei putudaq isikligult ināmb kedāgiq. Hoobis tõisildõ om lugu elāvān kāüben olõva usundi- ja kombõluulidsõ matõrjaligaq, mis olõ-i mõtõld tarvitamisõs eksternaarsõ (vāllāpuulsõ) sotsiaalsõ rühmā kuuldon. Aoluulidsõ Võrumaa kontekstin saa-i täüskasunuidõ meeste perimüse korjamisõgaq tegeldāq noorõq ja/või vallalidsõq naistõrahvaq. Sääntsiidesõmmu stereotüüpe perāst taha-i abielunaasõq kynõldaq “naisi asust”, ku küsüjiide-kullõjiidõ hulgan om kas (nuuf)miihi vai vallaliidsi nuuri tütaflatsi, kiä ei olõq neidegaq tuustsõmast sotsiaalsõst grupist.

Mul tulõ õkvālt miilde üts kokkusaaminõ 1998. aasta suvõl, ku aiõmiq paari meesterahvagaq Leevi kandin pikālt juttu rahvausust: kotunkāümisest, kuřast silmäst – teemaq, mis tarditsioonilidsõlt ommaq naistõ asāq. Meheq umma nimme egaq vannust es ütłāq ja nii jāigiq.

Perimüsrühmä sisemist hindäkontrolli and edesi ka ütš näüdeq 1996. aasta suvõst. Lindistimiq Udsali külän Variku Akselit – II ilmasyast ossa võtnut hääd (meeste)lauulu- ja jutumiist. Kygõpäält saaf nuuf pernaanõ kotust minemä latsõq, veitü ao peräst otsõ Aksli naanõ tarõst vällänpuul tegemist. Mul lubasi Aksli syskiq jäiäq, selle et liinanaasõq ollõv seo ilma aigu joba kygõgaq harinuq. Sarnatsiid näütiid või ma tuvvaq rohkõmb ku hulga.

Kolmtõisku aastat välitõid aoluulidsõl Võrumaal om kinnütänüq siinkirutaja arvamist, et vähämbält ütš empaatilinõ seenolõja piasiq arvatama ega ekspeditsiooni liikmõidõ hulka. Lévi-Straussi puult püstü pant küsumüse edimädsese poolõlõ – kas perimüsmatõrjal, mille om kofanuq seenolõja, erines matõrjalist, mille om kofanuq vällänpuul saijsa – saa maq vastadaq ynnõ jaa-synagaq. Timä küsumüse tõsõlõ poolõlõ – määntseq nuuq erinevüseq om-maq? – annasiq ummi kogõmuisi põhal järgmidseq vastusõq:

- 1) seenolõja tund perimüsmatõrjali põhaliku(mba)lt ja mõist tuuperäst pandaq kokku asatundlikumpi perräküsümiskavvu. Aoluulidsõ Võrumaa näütel om tulluq vanõmbit perräküsümiskavvu üte vai tõsõ teema kotsilõ kas ütšjago täpsüstäq vai naataq korjama-uufma hoobis tühä kotussõ päält (kaeq nt Kõivupuu 2000: 152–253);
- 2) seenolõja mõist küüssüq ka rühmä sulõdu perimüse kotsilõ niimuudu, et inemisel om võimalik vastadaq. Olõnõvalt olukõrrast olõ esiq tarvitanuq ja soovitanuq ka üliopilaisil tarvitaq valõmit “miiq nukan om sääntsel juhul tett/usut niimuudu, kuis siin nukan om kombõs olluq?” A yks kygõ minevigu-vormin, et vastajal olõs tarbõ kõrral võimalus hinnäst vastusõst kasvai päältnätäkiq aolidsõlt distantsiiriq;
- 3) seenolõja mõist hariligult paiklikku kiilt, mia perimüsmatõrjali autentsõ korjamisõ kotosõ päält om hädatarvilik;
- 4) seenolõjal ei olõq rassõ kinni pitäq paikligõst kombist ja inemistevahe-liidsist kirutamaldaq läbikäümissäädüisist, mia kaudõtsõlõ tulõ korjami-sõlõ kasus;
- 5) seenolõja mõist kerembäle vahet tetäq autentsõl perimüsmatõrjalil ja sekundaaftraditsioonil. 1995. aasta ekspeditsioonil Rõugu kihlkunnan istõ paari üliopilasõgaq jakapääväl (25. juuli) üte talu muru pääl ja kaiõ, kuis tütriguq kirutasõq üles talu vana ja noorõ pernaasõ käest kallendri-kombit. Küsumise pääle, kas parhillatsõl aol ka jakapäävä peedäs, saivaq neiuq kahtladsõlt pikä ja põhaligu vastusõ. Muq märküse pääle: ja õkvalt nii omgiq vai? nakaás vana pernaanõ naarma: No kost, täämbä hummugu

- Raadio Ringin loeti kyik ette, kuis taad päivä Eestin om peet. Tüdrigug saavaq jo suq käest pahandaq, ku näil sullõ medägiq ette ei olõq näüdä-däq. Päält tuud jõudsõmiq vanapernaasõ hindä mälestüisile tukõn “peris” jakapääväniq. Ja jälkinaq või kinnütäq, et ületsele om inemiisi meelest raamatudõ raot vanaaolinõ tarkus pallo “õigõmb” neide hindä tiidmisest;
- 6) seenolõja mõist kořatut perimüsmatõrjali parõmbahe selektiiriq ja otsus-taq, miä sünnüs trükki andaq ja miä ei; mäantsel juhul tulõsiq perimüse vahendajat nimelidselt mainiq ja mäantsel juhul ei tohisiq toda mitte tetäq.

Lévi-Strauss uman artiklin synastas Kanada põlisrahvidõ näütel ka perimüs-matõrjali tarvitamisõ ja publitsiifmise probleemiq. Nimäq ommaq nimelt antropoloogõlt korjamisõ- ja publitsiifmisetüü üle võtnuq hoobis tõisi tsihte peräst: nõudvaq uma keele ja müüte oppamist algkoolõn ni tarvitasõq peri-müsainõst valgõlõ mehele esitedüide poliitiliidsi, põlisterritooriumi jm nõud-miisi huvõn (Lévi-Strauss 1986:1519).

Siinkotsil või tymmadaq ütitsiid juuni 1980. aastidõ lõpul algusõ saanuq võru liikumisõgaq, mille käügin luudi Võru Instituuf, tüütediq vällä võru kiilt ja kultuuri kaitsvaq riikliguq programmiq. Aoluulidsõ Võrumaa peri-müsmatõrjali om nüüd tarvitõt võrukliiside koolilugõmigõ, rahvalauluopigu ja aabisa kokkusäädmisel, sedä pruugitas ka Võro-Seto tähtraamadu kokku-säädmisel, võrukiilsen aolehen “Uma Leht”, võru vahtsõmban kirändüsen jne. Päämine erijuun – ku kõrvutaq muu Eesti kooliprogrammõ ja rahva-kultuuriliikmisõgaq – om keelenõvvõq. Perimüskultuuri õpminõ-oppaminõ piät edimädsen järekorran käümä Võru keelemurrakiidõ toel.

Välitõiel om mu jaos olluq päält tarvidusõ pandaq tiidüstüü jaos kirjä täv-vendävit andmit ja missioonilõ võimaligult põhaligult jäädvüstäq Lõuna-Eestin perimüskultuuri viil ütš põhus ni erijuun. Üle kümne aasta om tulluq juhendaq mitmõ korõmba kooli üliopilaisi välitõid. Muq välitõie rühmi tüüst ommaq ossa võtnuq tudõngiq Tartu Ülikoolist, Villändi Kultuurikolledžist ni Tallina Kunstiakadeemiast. Erineviide korgkuulõ, erinevä välitüükogõmusõ, erineviide huvvõ ja tüütsihtegaq üliopilaisi sulataminõ paaris nädälis ütes tüürühmäs olõ-i juhendajalõ sukugiq kerge ülesannõq ni tahtminõ uma uufmistüü jaos alguperälist vai tävvendävät perimüsalast matõrjali kořadaq tulõ tougadaq tüütsihtõ sääden taadõpoolõ, ku mitte kygõ perämidses. Täht-sämb om hää tüükliima, mille tarvilikkusõst saavaq arvu nii kogõmuisigaq ku edimäst kõrd rahvaluulõ välipraktikat tegeväq noorõq.

Rahvaperimüse süstiimse korjamisõ algusõst pääle om korjamistüü man rakõndõt häie tulõmuisigaq üliopilaisist stipendiaatõ. Ütsik, hariligult umma kodukihlkunda lähetet stipendiaat tund paiklikku perimüst parõmbahe ja timä tüü olf tuuperäst ka vähä tulõmuslikumb. Opivälitüüle tulõvaq noorõq suurõmbalt jaolt peris edimäst kõrda ja tuuperäst puudusõq näil tüükogõmusõq. Liinanooril om ka küländ väikene traditsioonitundminõ, niisõma ku kyigil nooril ei olõq egaq piakiq olõma võrdsõlt hää suhtlõmis- ja küsümisoskus ni tähelepandmisõvõimõq.

Perimüsmatõrjali täpsüse ja kvaliteedi probliim üliopilaisist korjajiidõ puhul om esiqeräligult terräv sys, ku kofatas pleiädsi ja paprõgaq. Parhillatsõs om tüü tuuvõrra keremb, ku jakkus tehnikat. A yks tulõ ette, et kygõ magusambal tüüaol saavaq kas patareiq tühäs vai kasetest ja minidiskest tulõ puudus kätte. Sys olõmiq ütstõist lohutanuq vabatõlkõlidsõ tsitaadigaq Bruce Jacksoni raamatust “Fieldwork” (1987): õigõ rahvaluulõkorjaja om tuu, kiä tehniga ülesütlämise kõrral nakas esiqhindä veregaq ülestähendüisi tegemä, et niimuudu surmaniq tiidüst tiiniq.

Üliopilasekspeditsioonõl om küländ harilik tehniga puudus ja tuuperäst tulõ ette, et üte inemise juttu kirutas üles katõ tudõngit, kolmas küsüs. Selle tulõ tekste man ette dubliimist, mis ummakõrda and harivat teedüst tuust, kuvõrra korjaja-üleskirutaja esiq ja sagõhõhe hindäle tuust arru andmaldaq muut jutustaja teksti ja tekitäs arhiivin perimüsainõsõ pseudovari’iirümise.

Tuu näütes katõ katõaastadsõ korjamiskogõmusõgaq üliopilasõ üteaigsõ üleskirutusõ. Jutustaja kynõlas külääarsti man käümisest:

Korjaja MK variantõs: *Suri man olli esi ka käünü. Obese jäivä haiges. Suri üteli nii, et see obene sul lõpva är. Obene lõpvagiq är. Vana Suri olnu targemb ku noor Suri.* (EKRK I 92, 383 < Rõugõ khk., 1991)

Korjaja KK variantõs: *Suridest ole ma kuulnu küll. Mu imä käve hobeste peräst Suri man. Hobese jäivä haiges ja imä läts abi saama. Vana Suri üteli tuu pääle, et sa ei tohe vanna lehmä ärä põlata, ta om sulle nii pallo piima andnu. Imä tuust ütlemisest es hooli ja nii lõpseva hobese ka äräq.* (EKRK I 92, 417 < Rõugõ khk., 1991)

Korjaja KK üleskirutus tundus hoolõgaq lugõmisõ man niguq täpsemb. Korjaja MK om kynõldu jutu konspõktiifnõq ja olõ-i kynõlõjat hoolõgaq kullõlnuq vai olõ-i kiilt kõrraligult mõistnuq – tekst om kirjä pant minavormin. Ka ommaq tähtsambaq asaq jäänüq kirjä pandmaldaq. Mynõ kotusõ

pääl tekitäs küsumüisi ka keele kirjäpanõk. Säälsõman om jällekiq korjaja MK varjants veidüq informatiivsõmb hobõstõ kuulmisõ põhussiidõ kotsilõ ja katõ rahvaarsti oskuisi võrdluisi poolõst, neeq KK üleskirutusõn puudusõq.

Sääntsiid näütiid või maq üliopilaisi puult kofatust matõrjaliunikust tuuaq ütšjagu palfu, mis tähendäs ummakõrda toda, et üliopilaskokõ tarvitaja piäsiq ütšjagu ette kaema, informantõ registrit tarvitama, et dublette umavahel võrrõlda ja perän toda nakkama tekste analüüsmä, ku tollõs om tarvidust.

Võrumaa ekspeditsiuunõ joosul kujusi korjajil sterotüüpside lukõ terminis “munalugu”. Seo tukõs rahvusvahelidsõlt tunnõtulõ muistõndilõ imearstist, kiä puhma ala qäkidüq kanamunaq hussõs muuf. Ku päävä joosul es ynnõstuq midägiq kirjä pandaq, sys paaf munaluku yks. Seo ummakõrd tekiq läbi suvvi mõttõvahetuisi teemal, ku palfu rahvaluulõarhiivilõ “munalukõ” tegeligu kah vaia om ja kas kyiki varjantsõ om ülepää mõtõt kirjä pandaq. Kogõmuisigaq korjaja tyynäoliguult piirdüsiq tähelepanõkigaq, et MM N külasti tiid muuhulgan ka munaluku (ku tä ei olõq õkvalt säädnüq hindäle tsihis eriuufmist mäantsegiq jututüübi vai selle esitamisviise kotsilõ) ja nakas juttu üles kirutama inne sys, ku muistõnd om tõtõstõ esitet hään keelen ja stiilin.

Arva, et pedagoogilidsõlt olõ-i õigõ noorõ rahvaluulõkorjaja edimäidsi saavutuisi ärq nulliq ja mühätäq, et: kagos asi! Seod luku om varrambalt kirjä pant joba saan eri varjandsin! Algaja jaos või myni sääne folkloristi jaos rohkõmb ku tutva jututüüp ollaq vartes perimüskultuuri kirevähe maailma.

Uurja jaos agaq levvüs vajalikku ja seeniq tähelepanuldaq jäänüid pudõmiid ka sääntsiin jutu/lauluvarjantsõn, medä om tõtõstõ palfu üles kirutõt. Seo mõttõarõndusõ või kokku võttaq Oskar Looridsa ja Rudolf Põldmäe saisukotussidõgaq, mis piasiq innustama välitõile seeniqmaaniq kofatulõ matõrjalilõ lisändüisi otõsma:

“Meil on kogutud ju tõesti paljugi hääd ja hästi, kuid küllalt on jäänud ka juhuslikuks, puudulikuks või hoopis kahe silma vahele, kõnelemata uuest rahvaloomingust, mis kasvab lade-lademelt juurde”
(Loorits 1932: 20).

“Kogumise ebaühtluse tõttu puudub tavaliselt usaldatav ülevaade ainekute geograafilise terviku ja murdelise terminoloogia kohta”
(Põldmäe 1932: 179).

Oppõjõun ollõn olõ tunnõtõtanuq, et rahvaluulõ teoreetilidse kursusõ man om üliopilaisi jaos kygõ keerulidsõmb vaihõ tymbaminõ folkloori ja folkloristi-

ga ni folkloori ja sekundaartraditsiooni vaihõlõ. Pääle perimüsmatõrjali praktilist korjamist ja analüüsmist om tulõvaidsi rahvakultuuri spetsialistõ vai tiidläisi jaos näide hindä ütelmise perrä saanuq selge(mbä)s, et folkluuf olõ-i osa aolukku jäänüide inemiisi kultuurist, aq muutus üten ao ja inemiisigaq. Arvõstõn täämbäst kultuurisituatsiuuni, tulõsiq virka kofadaq, kireldäq ja analüüsiq ka sekundaartraditsiuuni.

Noorõq korjajaq ommaq kireldänüq ummi eriliidsi tundmuisi, midä nääq ommaq kogõnuq lähisugulaisilt matõrjali salvõstõn. Küländ sagõhõhe om seo kygõ lühemb tii näide hindä juuri manuq. Mitmõq üliopilasõq ommaq ülnüq, et ku nä ei olõs pidänüq kohustusligun kõrran rahvaperimüst korjama, olõssi q nääq uman kutsõtüün lännüq kergembät tiid ja otõnuq tarvilikku matõrjali arhiivist vai raamatist. Korjamispraktiga a näüdäs, kupallu huvitavat levvüs uman kotun ja uman külän.

Tuuperäst maq võta arvadaq, et ei olõkiq väegaq tähtsä, ku mitu ebätäpset “munaluku” tudõngiq ütel pääval jõudvaq üles kirutaq. Näide hindä jaos ommaq välitüüq *ülev tunne, kirjutades iseoma käega elavatelt inimestelt üles muistendeid ja muid lugusid, mida talvel arhiivis kopeerisid ja arvasid need täiesti enneminevikku kuuluvat, millel tänase päevaga pole mingit seost* (Natali Happoneni ekspeditsiooni pääväraamatust, Rõugu kihlkund 1997).

Kirändüs

Boecler, Johann Wolfgang, Friedrich Reinhold Kreutzwald 1854: *Der Einfältigen*

Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. St.-Petersburg.

Honko, Lauri 1998: Folklooriprotsess. – *Mäetagused* 6, 56–84.

Jackson, Bruce 1987: *Fieldwork.* Urbana. Chicago.

Korb, Anu 2001: Kohtumine Siberis: suulise pärimuse kogumine oma rahvuskaslaste juures. – *Paar sammukest XVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat.*

Toim. Luule Krikmann, M. Kõiva, K. Salve. Tartu, 164–193.

Kõivupuu, Marju 1996: Ristipuud Lõuna-Eesti matusekombestik. – *Mäetagused* 1–2, 55–74.

Kõivupuu, Marju 1996: Madam Krüdenerist, sealhulgas ka rahvapärimuses. – *Vikerkaar*, 61–67.

Kõivupuu, Marju 2000: Rituaalsed toidukorrad ajaloolise Võrumaa matusekombestikus. *Sator. Artikleid usundi- ja kombeloost* 2. Toim. M. Kõiva. Tartu, 141–161.

- Kõivupuu, Marju 2001: Kogujalt kogujale. – *Paar sammukest XVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Toim. L. Krikmann, M. Kõiva, K. Salve. Tartu, 194–210.
- Lévi-Strauss, Claude 1986: Müüt ja mõtlemine. – *Looming*, 1510–1526.
- Loorits, Oskar 1932: Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. – *Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad* 1. Tartu, 7–34.
- Põldmäe, Rudolf 1932: Tähelepanekuid tänapäevaselt rahvaluule kogumismatkal. – *Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad* 1. Tartu, 179–194.
- Tüür, Kadri 2001: Keskkonnanäelementide tähendusest A. H. Tammsaare romaanis “Kõrboja peremees”. – *Keel ja Kirjandus*, 745–755.
- Valgamaa 1932 = *Koguteos Valgamaa*. Toim. A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartu.

“SETOMAAST”, SETOMAAST JA UMA KANDI KEELEST*

ILMAR VANANURM

Praegu om 2002. aasta märtsikuu. Vanastõ üteldi mi kandih vast rohkõmp nii – paastukuu. Kuna nüüd peetäs vähä paastu, sis vast olõ-i õigõ toda van- na nimetüst kasutada?

Aasta tagasi, 28. märtsil 2001 kõnõli ma Lõuna-Eesti keele- ja kultuuri- uuringitõ keskusõh Tartoh ajalehe “Setomaa” toimõtamisest. Selle aasta sü- güse saa ajalehe edimädsest ilmumisest 7 aastat. Ja 5 aastat om juba täüs, ku ma sedä toimõda – kokko panõ ja vällä anna. Ei olõ saanu kohegi kavvõm- bahe puhkusõlõ är sõita, selle õt materjal vaja kokko koräda, esi mitmõl puul kohal olla, ni saadõt ku uma kirotusõ kompuutrihe sisestä, siin-sääl paran- duisi tetä, lühendä vai mano küsüdä, pilte tetä, sis lehe makett ehk täpne plaan tetä ja ütel kindlal pääväl kõik kangli ala võtta ja trükikotta minnä. Ja järgmine päiv lehepaki’ autohe nõsta ja lak’ka vidämä naada...

Haigõ olla ei tohi, muido jääs leht vällä andmalda! Ja nuu, kes 2-3 kuud Setomaa-programmist kultuurilehele rahha üle ei kannu, ei saa arvu, õt esiki üts kõrd kuuh ilmuvat lehte saa-i nii tetä, õt mõni kuu vahelõ jääs.

Saasi lehetegijä sis lehte tetä! A tä piat viil inne projekte tegemä, hulk paprit amõtnikõ jaos täütmä, aruandit kirotama ja raamatupidämise arvõstust kah. Toda kõikõ om vajja, a ütele lätt liiast.

Tuust sai kõnõldus Lõuna-Eesti keelekeskusõ jututarõh ja ettekandõ nimigi oll sääne – “Lehetegija kimbuh”. Tuu, millest praegu siin kiroda, om üts osakõnõ toonatsõst jutust. Asi olõ-i parembas lännü. Halvõmbas viil – kolm aastat pukih olnu regionaalministri aja samasugust juttu nigu sis, ku amõtihe panti: “Kas õks taad Setomaa-programmi om vajja? Tõisil omavalitsusil olõ-i umma erälde programmi...”

“Tõistõ umavalitsustõ inemise elä-i nii nigu Setomaa inemise – osa üteh, osa tõõsõh riigih. Vinnemaal om küll vähämb mi rahvast ku Eestih, a suu- rõmb osa seto surnuaido jääs okastraadi taadõ!” om tälle üteld vastusõs. A ku inemine taha-i arvu saiija, sis tä ei saa.

---

* Autori tahtmisõ perrä kiräviis muutmaldaq

“Mille “Setomaa”-leht ilmu-i tävvenistõ seto keeleh?” küsüti mu käest jututarõh. “A kuis om tuu võimalik?” küsse ma vasta. Ja kõnõli, ku pallõ om tegemist esiki kiräkiilsete materjalega. Amõtliku kirotusõ – kõik kiräkeeleh. Suurõmb osa – 70% vast – inemiisi kirotas ajalehele kiräkeeleh. Kiräkeeleh kirotõdas mitte ainult lehele, ka imä kirotas tütrele vai veli velele kirä kiräkeeleh. Kiräkiil om jah *kirotamise kiil*. Suurõmb osa kirotajist ei mõistaki seto kiilt paprõ pääle panda. Mõni õks pand, a sis tulõ vahel mõnd sõnna kohenda nii, õt lugõja arvu saasi, minkast jutt.

A tõdõsõ kirotust (teksti) hindä perrä ümbre tetä küll olõ-i õigust. Ei saaki. Murdõkiil olõ-i määnegi kindlatõ reeglitõga kiräkiil. Murdõkeele lõhn ja värm – muidogi ka keerukus – omgi tuuh, õt Miikse vai Kossolka vai Saatse seto kiil olõ-i üts ja sama. Esiki Setomaal omma viil erälde uma’ keele-murraku’!

Ku Poloda nulgah (Mikidamäe kant) ja osalt Tsätski nulgah (praegu enamus Värskä vallast) üteldäs viil nüüdki “Ma tehä sinno!”, sis Mokornulgah (paikkond Obinitsast lääne poolõ) kõnõldi õks “Ma tennä sinno!”

Vai mis siih eri nulgõst kõnõlda, ku üteh ja samah nulgahki (Mokornulgah, mu kodokandih) eri külädeh uma’ sõna’ lõudüse’. Hilanal üteldi: “Mine tuu vüürüsest pang!” A Hilanalt katõ ja poolõ kilomeetri kaugusõh Navigõ küläh anti sama käsk edesi nii: “Mine tuu seendsest (seenisest) pang!” A mõni eski üteli: *vedjorka* [vedro].

Ku Unkavitsa küläh Petseri takah olõsi viil 72 tallo ja mitusada inemist, nigu inne ja pääle sõa viil oll, sis 3-4 inemist näist kirotasi kindlahe ka ajalehele “Setomaa” seto keeleh. Ja muidogi olõsi tuul keelel jäl uma lõhn ja kõla, tsutikõnõ tõõnõ ku Piusa viirse Hilanamäe, vai mõnõ muu külä keelel. A tuust suurõst Unkavitsa küläst om jäänü 8 majja ni 3-4 seto pereht (Tsopatalo, Helju 2002: Petserimaa külad 2. Unkavitsa, “Setomaa” nr 2, lk 7).

Tuu om tuust, õt Petseri ümbrusõ ja Petseri tagonõ Setomaa võeti 1944. aastal Vinne ala ja peräst uma riigi taastamist 1991. aastast alatõh ei küsüki Eesti valitsus tuud setodõ maad tagasi. Kas tuu ei olõ setodõ tüünäminõ, ku näide maid ei taheta küsüdägi Eesti riigi ala tagasi?!

Mitte nii hullustõ, a pidevalt vähänese ka Eesti riigi all olõva’ seto külä’. Muidogi ka tõdõsõ’ suurtõst keskustõst kavvõmba’ külä’.

Murdõkeelele and surmahoobi talodõ ja küläde (maaelo) kaomine. (Linnades räägitakse ju valdavalt eesti kirjakeelt!) Murdõkiilt häõtase’ ka ajalehe’, televisioon, raadio, kiräkiilne kirändüs. Ku kiräkiil om eestläse hari-

dusõ leib, sis uma murdõkiil om võitutukk vai kruus piimä sinnä kõrvalõ. Leeväldä ei saa, a paljast leeväst ka ütsindä är ei elä.

Rohkõmp ku setodõlõ uma kandi uudistõ edesiandmises om ajalehte “Setomaa” vajja tõisilõ Eestimaa inemistele Setomaa tutvustamises. Tuuperäst om antu võimalus lehte telli, tuuperäst panõmi tää Internetti.

“Ma näi Verska sanatooriumi katusõlt Vinnemaad!” kirot üts tallinnlanna (kiräkeeleh muidogi) ajalehele.

“Ma käve Vinnemaal, Petserih, sõidi ti Setomaalt läbi!” kitt üts miis, kellega kõnõlõma trehvisi.

“Aga ütle, kas ma pia Kurõsaarde, Saarõmaa pääliina sõitmises Saarõmaalt läbi sõitma?” küsse vasta. Ja seleti sis, õt kuigi lääne poolt tulijaile algas Setomaa Mädaõõ kandi, olõ-i tä tõõnõ piir inne Petserit. Vastupidi – väega suur osa seto külli Petseri takah ollegi. Ja Petseri oll Setomaa keskus, pääliin. Nii õt Vinne all küll, a mitteVinnemaa!

Õks tahtva seto’ tagasi ummi, setodõlõ kuulunu maid ja mõtso, ummi vanavanõmbidõ kodopaiku! Tagasi tahasi tervel Eestimaal külli, koh olõ-i üttegi pümmet akõnd, üttegi suitsulda korstnat! Tuu saja aasta tagonõ kiil ei tulõ küll inämp tagasi, a tulõva tasahillä tagasi uma’ kombõ’ ja elotava (elomoodusõ’), uma kandi keeleni vällä.

A uma kandi kiil jää-i püsümä, ku olõ-i umma kanti, ku olõ-i inemiisi Kossolkah, Unkavitsah, Jatsmanih, Melsol vai Hilanah. Olõ-i keelel ja kombil koto, ku olõ-i koto inemiisil.

A õt uma’ nulga’ ja paiga’ olõsi eloh ja ello edesi kannasi – tuu jaos om vajja tävveste tõistsugust regionaalpoliitikat ku siiäni Eesti riigih olnu om.

UMA LEHE HÄÄST JA HÄTIST. LEHT UM UMAS VÕET

TIIA ALLAS

Uma Lehe elust käve Lõuna-Eesti keskusõn kynõlaman 7. novvembril 2001. aastagal. Kokkuvõtõt tuust jutust tii 2002. aastaga keväja edimedsel pääväl. Tan aovaihõn um Uma Leht maaha pidänüq nii Häa Inemise konkursi ku – väiku haakiminegi aolehegaq Võrumaa Teataja. Naaq katš verstäposti ummaq Uma Lehe luun tähtsäq – ja lõppkokkuvõttõn ynnõs häa külle päält. Naidõ sündmüisi perrä tulnuq lugõjidõ vastakaja näütäs, et Uma Leht um noidõ puult, kiä tahtvaq taad lukõq, umas võet – puultõisku aastat perän ilmuma nakkamist. A edesi kygõst kõrdapiten.

Uma Lehe mõtõq alaš programmi “Lõuna-Eesti kiil ja kultuur” vällätüütä-misegaq 1999. aastaga algusõn. Sääl olf umaette meediäjagu, mille all ummakõrda ka trüküaokirändüs. Õkva sai vällä pakutus, et leht levinüq üten maakunnalehtigaq, ilmunuq kõrra vai paar kuun. Eks kygõ janflikumbas kujusigiq aastak inne lehe ilmunist: alatõn selletüstüüst ja ettevalmistusõst Koidun nikaguq lehe üle-eestilidse tefmiskataloogi registriifmisegaq. Inemiseq es tahaq kuigiq arvu saiaq, millegaq tegu, vai sis tähendiväq egas juhuse, näile mitteputvalt: taad nakka-iq kiäkiq lugõma.

Niisys, edimene Uma Leht ilmu minevääastaga 1. augustil, kah õkva inne suvõõlikuuli. Eškiq hiidütävält häste kommõntiire Uma Lehe ilmunist Postimiiš. Tuun väikun perämädse külle meediäärvustusõn ütel Raimu Hanson, et “UL-i tegijad on valinud kiiduväärse suuna ja riiklik raha 120 000 krooni on läinud õigesse kohta”. Arvustusõ päälkiri olf pant kah illus – nimelt “Põlva teeb ajalugu”.

Nuuq inemiseq, kiä Uma Lehe häätahtligult ja suurõ huvigaq vasta võtiq, and jakaq mitmalõ punti.

Edimält tulõ nimmadaq suumlaisi. Kuigiq lätš uudis Uma Lehe ilmumisõst Helsingin Sanomihe ja nii olf varsti kõps Põlvan peräl Turun Sanomidõ välisuudissidõtoimõndaja Jouko Grönlholm, timält ilmu sys ka Soomõ üten suurõmban päävälehen Võromaalkäügist jutt. Suumlaisilt saimiq mitmit meile, näide huvvi jakkus siiäniq. Üts suumlanõ Larko, kiä umma eestikiilset kodulehekülge pidä, kuts sääl kyiki üles Umma Lehte lugõma. Olkuq

nimmat ka tuu, et üts suumlanõ avald katš kōrda Uman Lehen ka naasõ-otšmiskuulutust. Meile tull ka egasugumaisilt inglüse- ja šaksakiilsilt huvi-
liisilt.

Tõsõ jao lämmit vastakaiu saimiq inämbüste Võrumaalt ärq lännuilt inemiisilt – olkuq sys kas Ameerikalõ, Talnalõ vai Saarõmaalõ. Eriti hääd miilt teiväq nuuri tervitüseq, kiä eläseq-opvaq Talnan, a juurõq Võrumaal. Kynõlamadaq umast paikligust rahvast, mi päämidsist lugõjiist.

Niguq tiiq eškiq arvadaq võitiq, um lehe pähädä kiil. Võru kiil kiräsyanan vašt kygõ inämb, selle et taan lihtsält ei oltaq harinuq lugõma. Kiräviis – no taa pääle urisamisõst ja nynagaq viskamisõst võinuq lõpmadaq kynõlda.

Kukiq lehf um nüüd puultõisku aastakka ärq ilmunuq, tulõ iks kirjuhelistämiisi, et rassõ um lukõq. Näütüses rehekuu lehen avaldimiq üte Talina riigiammõfnigu kirä, kon tä ütelf, et mis tiiq sääi Võrumaal taast võru keelest niiväega murrat. Egaq taa ei olõq määnegiq setu-šaksa segäkiil. Taa kirä pääle helistiq vai ütliq mitmaq, et näet ku õigõlõ tuu ammõfnik ütelf, ma arva ka õkva nii.

2001. aastaga novvembri lehte sys jagusi viil üts süüdistüs keelemurdmisõn, a sääi ka lausõq, et: algul olf peris võõras lehte lukõq, a inemine harinõs kygõgaq.

Harinõs muidukiq – ja julgumiq üldäq, et täämbädses um Uma Lehegaq harinõt, taad eškiq umas naat võtma, ülepää arvu saama, minkaq um tegu, kuis tä tulõ, miä tä om.

Lehe umasvõtmist soodustas ka tä niiüldäq võru miil, pehmemb ja rahva-perätsemb manuminek ilma asjulõ. Näütüses ku kritiseeremiq Põlva järve pääle tettüt purskkaivu, miä olf üts tsorikõnõ, a lätš masma 30 000 kruuni, sys nakkaq es kiäkiq linnavalitsusast hinnäst õigustama – luku sai ka nallagaq võttaq. Ku kiräkeeli olõs olnuq, sys mi toimõndusõn kujutamiq ette tuud hätä ja õiõndamist, miä tegünüq.

Lehe vastavõtmisõ kotta päält olnuq vaia määnestkiq kimmäst uuringut, et kuis ja kiä ja midä. Nii helistämiisi ku kaastõie põhal tulõ vällä, et lehe kygõ suurõmbaq lugõjaq ummakiq nuuq niiüldäq tavalidsõq inemiseq. Noidõgaq um meil tegünüq pallu kimmämb side, ku näütüses koolitõduidõ inemiisigaq vai eškiq naidõ võru-tegeläisigaq vai kuis näid kutsuq. Tuu näütäs vašt, et miij piät edespidigiq olõma tsihidüq sääntsele kygõ laembalõ lugõjidõ tsõõrilõ ja pakma asju sainast saina – piimä ärqandmisõ probleemest vahtsidõ raamatidõniq. Esiqasi, kuis taa väiku lehe pääle kygõgaq ärq mahtuq.

Edimedse asjaligu arvamustuu sai toimõndus ilma tellmädäq 2002. aastaga mårdsi keskpaiku.

Olkuq nimmat nãttõs, miã Umma Lehte kyikaig um saatnuq – tuu om, et nii hãste ku halvastõ suhtuq ummaq lehe kotsilõ õlnõq *seto leht*, mitte kõrdagiq võru leht. Taa um joba laomb filosoofilinõ kũsumũs – mille võrukõsõlõ kyik tõistmuudu, võõras ja ka halv *seto* om.

Niguq pellädäq oll, jää es tulõmadaq ka halvaspandmisõq. Kukiq õkva tulõ õldäq, et mi pelgsi hullõmbat. Keeletoimõndajal Marikol Fastõril ja tõisilgiq um iks tulnuq ärq kullõldaq väega pãhãkãänetũide inemiisi arvamisõq kirãviisi ja õlepãã võru keelen kirutamisõ kotsilõ.

Niguq ti eškiq arvadaq võit, um kirãviis iks viil tuu asi, miã võtt Uma Lehe tegijil vaihõpããl tũũisu tävveste ärq. Iks sys, ku egaltpuult külãpããlt kuulõt, ku rassõ um lukõq ja naid signaalõ olõ ei q veidiq tulnuq. Nãutũses ildaaigu õtliq Kanepi pritsimeheq Rahmani Janilõ, et hãã leht um, a kirutagõq iks eesti keelen. Uma Lehe keeletoimõndajat Mariko Fastõrit kutsutas uman kodukũlãn keelemurdjas. Mille sa kirutat Mynistõ Mõnistõ asõmõl, kũsuseq Mynistõ kandi inemiseq sakõst. Selletãmisest ei olõq kassu. Inemiseq ei mõistaq katõl õ-l vaiht tetäq. Taad situatsiunni olõ ma sakõst kõrvutanuq liiklusmãrke õpmisõgaq – nuuq saavaq niguq inãmbũs inemiisi selges, a tähemãrki mitte.

Saman um probliim väega katõlinõ. Nii UL-i külãjutuvõistlus ku perrãkũsumise vastusõq nãutsiq, et ku kirutag-lukõq tahetas, sys olõ ei q kirãviis mããnegiq takistus. Õle 80 aastaga vana Needo Vilbert kirut meile uma õtis-tũũ nii õigõn kirãviisin, et kaeq ja imehtäq, ni sããntsit um tõisigiq olnuq.

Niisamatõ um vãllã tulnuq tuu, et ku lugõjat asi huvitas, sys rehkendã-iq kirãviis midãgiq.

Saman olõ ei q ka miiq vastalidsõq olõmadaq. Võrumaa Teataja trũkke tuudaigu, ku Uma Leht Võru maakunnan taa lehe vaihõl levisi, sakõst Uma Lehe pããvãl kuulutusõ, kon and teedäq: “tãnase lehe vahel on Uma Leht, mida annab vãlja Põlvamaa ajaleht Koit”. Ja toda mitte hããtahtligus selgitũses, a tuu jaos, et ku kiãkiq sõimadaq taht, sys helistãguq Põlvalõ – Võrumaa Teatajal ei olõq taa ullitusõgaq mããnestkiq pistmist.

Aolehe õts niiõldäq kommunikatsiõninãõtãjit um õtistũũq. Tegũsiq õkva ka Uma Lehele õtentũũkirutajaq ja sõbraq kygõ parõmban mõttõn. Olguq nimetedũq Tsããro Elmar Villãndist Viiratsist, Lauga Kalju Tañast, Mãrksi

Ilmar Põlvast, Lüüsi Kalju Tartust, Mõttusõ Kalev Krabi kandist, Kudu Alli Võrult, Kirberi Koit Keilast ja naid um tõisigiq viil.

Ka latsi mõistatuisilõ olõmiq vastussid peris häste saanuq - miä tuust, et sakõst um kuvõri vai kaardi pääl vanaimä käegaq kirutõt vastus. Olkuq noq, hää ku latsõlatõ olõmangiq, kelle nime pääle vastadaq. Latsi vastusõq ummakiq sakõst nuuq, miä kygõ inämb rõõmustasõq.

Tunnus, et Uma Lehe olõmanolõk tege võru kiilt väikuhe mooduašas vai mahaqmüümise avitajas. Nii olf üte Võru liina kosmeetigapoodi aknõkujundusõn ka Umma Lehte tarvitõt, egasugumadsõ umatettü kauba man lövvüs võrukiilsit silte, võrukiilsit puutõ nimmigiq tegünes ynnõ manu. Julgu üldäq, et lehe “Kagahii”-rubriik um taan plaanin vunkian dvahe mõonuq. Tävveline üllätüs tullf 2002. aastaga märdsin – Võro liina kygõ edukambaq iinotsan Wõro Kommerdsi juhatusõ esimehe Aigar Pindmaagaq kutsiq Uma Lehe esindüse Kubija vahtsõs tettüt hotelli ja tervüsekeskust valla tegemä (pido olf 27. märdsil 2002).

Aokirändüs um ala, miä nõud väega palfudõlõ miildümist ja joudumüüdä meeleperrä mi iks püvvägiq ollaq, arvõhe võttõn ka tuud, et miiq tsihtgrupp um sainast saina. A olt kuis olt, lõppkokkuvõttõn um kyik nii niguq katõ eri arvamist, midä perräküsümine andf. Nuuq olliq: *ikäv, kirjavead, ei ole vaja q-d ja y-d. Pean lugu ilusast eesti keelest ja ei loe vigast kirja!* (Millest pidä-nüq UL viil kirutama) *keeleseadusest*. Vai sys: *Umma Lehte um umbõ hää lukõq.*

Kuikiq tävvelidsembä pildi andnuq Uma Lehe mõokusõst ja mõttõst tasõmal uuring, julgu ma tegijide nimel üldäq, et peris mõttõldaq asi olõ eiq kavvõndaltkiq. Tuud tõesf ka küläjutuvõistlus, kohe saaf umaq jutuq nelitõist inemist. Saimiq palfu hääd kraami, midä ka aig-aolt avaldamiq.

Või mainiq, et miiq lehest ummaq teemasit võtnuq ka Eesti põhileheq. Eškiq nii, et üten Maalehe “Targu Talita” rubriigin olf miiq suurõ Lutõpää pulli luust õkva lausit võet. Hitis kujusi “Varga veiväq maja”, millest kirutivaq perän meid kyik Eesti suurõmbaq leheq.

Sysiq um perämädsel aol kimmält tundaq määnestkiq lehe ületsempä umasvõttu, arusaamist, millegaq ülepää tegu um, ja selle pidanüq iks taad tüüd jakkama.

Jutu algustõ tagasi minnen tulõ ärq kynõldaq ka asi, miä alaš 2001. aastaga detsembrin, ku Võrumaa Tiataja (VT) avaldf uman kirju rubriigin luu pääl-di-

segaq “*Uma Lehe poolt vôi vastu*”, nimmatõn sääł, et palluq VT lugõjaq ei tahaq, et Uma Leht Võru lehegaq üten tulõ. Viil selgembä saisukotusõ avald VT päätoimõndaja Annomi Kalev 8. jaanuari 2002 VT-n (muidukiq õkva tuul pääväl, ku ilmu ka vahtsõaastakuu UL). Artiklin “Uma Lehest ei taheta lugeda võrukeelset ropendamist” ütles Annomi Kalev: “[*Ropendav*] keelekasutus on aga selge vihje, et võrukeelse lehe toimetamise tase on madal ja selle alla maksumaksja raha panemine on kurjast. Uma Lehe tegijad peavad tõsiselt pingutama, et lehe ilmumist õigustada.”

Taa avaldusõ perrä võtf UL-i toimõndus vasta otsusa nakadaq Võru maakunna piiren lehte levitämä õkvapostitusõ tiil. UL-i veebruarinumbrõn ütelf UL kah vällä, midä mi VT avalduisist arva.

Pääle kykkõ taad purõlamist mõista-es miiq arvadagiq, ku pallu lämmit, poolõhoitvit telefonikynnit ni kirju mi saa. Mitmaq Uma Lehe “Hää Inemise” konkursilõ ettepanõgi saatnuq inemiseq kitiq süämest Umma Lehte. Näütises ütelf Singa Liira Misso vallast Rammuka küläst: “Ma olõ Tii lehe kõva lugõja ja austaja.” Vai Valgõ Elfriede Sõmmõfpalo vallast Hutita küläst: “Uma Lehe loe külh otsast lõpuniq läbi, aga õigõlõ võro kiilt küll kirotaq joht ei mõistaq.”

Tiiämiq, et Võrumaa Teataja suhtumistõ um käkit ka puht aokiränduslik konkurentś – julgus jo Uma Leht pitäq hinnäst ütes aoluulidsõ Võrumaa ütistämise-tagasitegemise lipulaivas. Et egasugumadsõq kirutavaq inemiseq – leheniigriq säälhulgan – tahtvaq hindä kotsilõ hääd kullõlda ja tõistpiten: seo ilma elu nõud, et hindäst hääd mõtõldas ni nii ka hinnäst vällä pakutas, selle lõpõda seo ülekahtusõ kirägaq, miä toimõndus sai veebruarin 2002 Loksi Astalt. Tä kiruf:

“Kirota üldse kah ti Uma lehest. Tõsõl lehekülel – sii um vist toimetaja veerg. Sellen ja nii egän kirätükün um midägi miildüvät, miildejäävat. Rassõ um lugõda küll, kuigi abis oma tartumaa murrak, midä mõista.

Inemisi um egasugutsit. Kõik aig um näil midägi halvastõ ja põhjust viristä ja vingu. Ära sis loe, ku ei miildü. Mõtlõ siin iilkõige noid Võromaa Teataja kolleege ja ültse, kes tundva hinnäst alandatu-na, ku lugõva vai kõnõlasõ murrakut. Kahju.

Olõ väega lihtne, maalembene ja ka luulõlembene inemine ja arva, et ka sellen lehen kirotava ajakirjaniku ummava ehk õilsamba hingegä ja selleperäst ei piä nä imelikus kah sedä niinimetet mõnõ ropu sõna

avaldamist. Mi täüskasunu olõmi jo naid sõnnu kuulnu, a mi mõistami naid kasutada õigõ kotta pääl vai – mitte ültse.”

Lõpõtusõs sai seo ilma moodu perrä uma hand (loeq: Uma Lehe hand) püstü aetus, miä tähendä eiq, et lehe tegijäq hindägaq väega rahulõ olõssiq. Alasi and parõmbalõ tetäq. A ku lehe umasvõtt jakkus, tulõ ka joudu manu.

JALGPALLIST (KUIS JALGPALLI PANDAQ VÕRO ASJA TIINMÄ)

CONTRA (KONNULA MARGUS)

Piät ütlemä, et suurõmb asi jutumiiś ma-i olõq. Mullõ miildüs kirotaq maksimum katsarialidsi asjo. Päämidselt luulõtuisei, selle et sääł või ríaq viil häste lühkeses kah jättäq. Kynõldõn ma kah üte teema pääl kavvõmb ei püsüq ku ütś minof vai ynnõ viiśkümmend viiś sekundit. Ütskõrd, jah, pei loengu kuvvõkümmendide aastidõ aabitsast, a tuu es olõq väega rassõ – päämidselt näüdässi pilte, ja egaüte mano ütli paar lausõt kah, sys lähembide minotidõ joosul kynõlivaq nuuq, kiä niguq kullõma pidänüq. Ja noq sys ku Triin kutsõ minno niguq kohegiq ülikuuli niguq minkastkiq* tiidüslikku loengut pedämä, ma vähekesese (vai ka palfo) pellässi tuud, a noq:

*olõ'i tan tetäq midä
elo yks lätt ummasuudu
eskinõ mul kõvva vidä
et om minnu ilmä luudu*

Ja sys ku ma olli hindä ärq lubanuq, naksi mõtlõma, et misaśast ma kynõlõ. Miä tuu asi võissiq ollaq, minkast ma vähekesese yks tiiä kah. Sys märke vällä, et minevä nädäli õkva olf televussõrist jalgpallf, tulõva nädäli tulõ kah, ja noid mõlõmbit ma kae, olõ varõmb kaenuq, ja kae tulõvikun kah. Ja ütligiq, et kynõlõ jalgpallist. Ah, et miä tuu ulf mäng, kos:

*meheq siblisseq platsi põrgukuuman
säidse värdet lõönüq täämbä Ronald Koeman
ja Puum sai kõlladsõ kahjus joba tõsõ
sest et Gullit inämb üles maast es nõsõq*

---

* minkastkiq – Urvastõ keelen säänest synna mu teedäq ei olõq, a mullõ tä miildüs

et miä taa yks võrokõsõlõ putus. Om sääł kongiq kavvõl Mäntsester Junaitif ja Reaalmadriid ja Juventus ja Pele ja Sinediin Sidään. Ku tuud perämist nimme võlssi loet, tulõ vällä sinetine sitanõ, a tuust jääs ka vähäs, et võrokõsõ jaos asja pynõvas tetäq. Paistus, et tuud päivä yks and uutaq, ku võrokõnõ võtt küssüq:

*mille meheq from great britain
aina juuskvaq platsi piten
mille takan aetas kerrä
õkva kae aolehtist perrä*

Ja no sys:

*püvvä hinnäst kurssi viiäq
mängjät üttegiq ei tiiäq
tiiä vaid et postõ vaihõl
taanlastõl sais Piitre Shmeichel*

Ku kyikaig ynnõ taanlaisi ja brittõ kaet, lätt ju jamas kätte. Ku saassiq yks ummilõ pässä hoitaq, olõs õkva tynõ tubak, tynõ mekk ašal man. A noq Võrol niguq olõssigiq-õiq umma vutitiimi. Tegeligult ma või üteldäq, et om külh, mäng sääł koskil tõsõn vai esikiq kolmandan liigan, om kehvemb ku Tarvastu ja tsipaksõ parõmb ku Mikidämäe Micago. Ei tiiäq, vašt omgiq Micagon rohkõmb võrokõisi ku Võro tiimin, sääł pidiväq päämidselt vinläseq olõma, ja ma kipu peris kahtlõma, kas Võro liin ülepää tuu õigõ Võromaa om. Et Võro liin kand sama palfo võro kultuuri ku Villändi liin mulkõ umma, tähendäs, et armõtult vähä. Om ynnõ kuunkäümiskotus, ku tuudkiq.

A kaeq jalgpalli asja tasos edendäq. Tuu asõmõl, et väega palfo, ja viil hulga rohkõmbkiq võrokiilsit raamatit vällä andaq, võissiq ehitäq üte kõrraligu jalgpallistaadioni, ostaq mynõ vägevämbät sorti vutistaari ja sys viil kaiaq treeneris Piipersi Arno vai kinkagiq tõsõ targa inemise, kiä mõistnuq ütstõist miist üten tsihin mängmä pandaq. Nimi võissiq tuul tiimil ollaq näütuses “Haanimeheq” vai “Ullikõsõq” vai “Mõtsapulliq”. Ütškyik, pääasi, et illos võrokiilne nimi olnuq. Ja sys ku miiq meheq päsessiq kohegiq emmemmile vai vähembält eurokariga mängmise pääle, kaes neid mitu milfonit inemist üle maa ja ilma, ja vot mineq sys päält tuud brittõ maalõ ja ütleq: ai ämm

fromm Võromaa. Vot kos sys englismänni nägo lüü särämä ja tä ütles vasta, et jee jee ai nõu kun um tuu lump kun kunnaq ummaq. Ja kūsūs fromm väär ai känn gett joor võrokiilne kiräoppus. Ja piagiq hüüdväq tuhandõq brasiilasõq: lüüq õkva pääle, väiku Pebeetu.

A vat tuust jääs ka veitüs, ku Pekkhämmi Teivit ja Pebeetu vai kasvai Taaniliina meheq Operi Andres ja Zelinski Ints tulõvaq Võro iist mägmä. Ku tiimin ütškiq miis võro kiilt ei mõistaq, sys ei olõq tuust tiimist võro aša man suurõmbat kassu. Tulõ löüdäq määnekiq nipp, kuimuudu võrokõisi ja setosi jalgpalli manu meelütäq. Vašt piät määntsegiq ulfussõ vällä mõtlõma. Kas pandaq ynnõ ütš värdeq kesk platsi vai andaq egäleütele uma pall, et kiä sys kygõ kipõmbidõ umagaq peräle joud, tuu võidumiis omgiq. Vai kuuriq vuti-meheq ihoalastõ, tuu olõssiq ka sääne ummamuudu pynnõv jalgpall. A noq et jalg peris maailma ussõ vaihõlõ saiaq, tulõ viimäte yks harinuaq moodussõ manu joudaq.

A mille tuu piässiq ynnõ meeste süäme pääle jäämä. Täambädsel pääväl om jo nii, et naasõq tahtvaq meestegaq üte pulga pääl ollaq, tettäguq sys Võro naiskund kah. Ja nii edesi. Ma ei viisiq inämb tan kirotaq vai kynõldaq, vot ma lähässiq noq parõmb õvvõ pääle jalgpalligaq tsongliirmä. Tuud ma ka viil kuigiq häste ei mõistaq.

TULÕVIKUSTTULÕMINÕ – MERCAST TAARKANIQ

KAUKSI ÛLLE

Kyik ilm om üts ilosidõ kokkotrehvämisi ynnõst vai halust sündünüide kirjugaq kangas, midä piät esiq kutaq mõistma vai mink ilo äräq tundma. Vahepää, ku olõt kirätüüst väsünüq, tiit tuuri Tarto vai Võro butiikõ piten ja lõvvät katsakandugaq sissekoedu lavvalina, minkast võit lauligulinige otsõ kiräq saiaq ilma nõkla tsuskamadaq.

Niimuudu häitseseq kiräq ka inemisigaq trehväten. Piät tuud pilfkirjä õigõst otsast lugõma nakkama. Kygõpääst piät lugõma täambädsest eelätsele, muido ei mõistaq edesi kutaq. Sääne om etnofuturism – tulõvikusttulõminõ.

Pjotr Zahharov om tuu kotsilõ ütelnüq, et etnofuturism om niguq viitsirgurahvidõ hing, minkal om katš siiba, üts etno, tynõ futu, üte siivagaq tä tulõvikku ei jovvaq.

Ku 1989. aastal olf mu Allõksandri huulidsa salongin vällä üteld syna mi luudavalõ tsihile, miä pidi mi meelest kandma mi rahva hinge tulõvikku, etnofuturism, sys mina tõlgõ tä küsumise pääle umma kiilde – tulõvikusttulõminõ. Küstäs sakõstõ, esiqeränis vinne kirändüse tundmisõ kõrral, et kas mi futurism om tuu purus lahkva futurism, mink pääle saa midägiq ehitäq ja ehitüsplatsi tegemises piät inne vanaq huunõq õhku laskma, nii niguq paraq televiisor päävän mitu kõrd näütäs, ja mink manifestist vai päämidsest vällähaugatusõst olõ pandnuq võro kiilde tükü umma näütemängu “Ah tsusku külh”.

Vastus toolõ küsumüsele om kygõ seeniq mu jaos olnuq väega selge, olõ silmägiq pilgutamadaq kõrranuq, et futurism ei olõq muud ku tulõvik ni ynnõ. Agaq viimätside üüpäivi sündmüseq ommaq ajanuq märgotama etnofuturismi juuri pääle ja poolõlõollõv näütemäng Merca ja Hilana Taarka pääle, ni noist uidotuisist ma täambä ka kynõlõ.

Etnofuturismi juurõq ommaq Ameerikan. Säält tullf mino, kooliplika silmi ette perismaalasõ kujo, kiä lask õhku rongi, et valgõq ei tulõssiq timä essi maid äräq võtma. Nojah, nüüd miiq maal perismaalasõq kaitsvaq ummi rongõ, et essi maa pääl viil liikuq ka saanuq, aga tuu tollõs.

Ku teimiq Eesti Kostabi Seltsi, sys otsõmiq elävät, ilmakuulsat, mitte-vaest iistläst – märgotajat-tüütegijät ütenkuun, kink nimme seltš pidänüq kandma. Mi es tahaq, et ynnõ havvan olõvat inemist piät kitmä, ni Kivisildnik nägi kõrd televiisorist edimäst telesaadõt Kostabist ni lahk televiisorit kõvõmbas käändmä tormatõn abikaasa kristallvaasi ärq, mink peräst paksu pahandust tullf. Nojah, sys viil telepultõ es olõq.

Egäl juhul Kostabi uma tuukõrd kuulsusõ tipun olõva, iistläsliqult irv-hambaligu olõgi ni tõiegaq passõ mi tulõvigujanutsõlõ seltškunnalõ häste. A viil hulga ildampa, ku olf jo 10 aastat tutvust sällä takan ni Tallinan Soola-lon suuf näütüs tetti ni mi kapitalismi olli ärq nännüq, sai selges, ku realistlik ja kapitalismikriitiline luuja Kostabi iks om. Tuu, et timä vanavanõmbaq Osola pühäaida matõduq ommaq ni Osolalõ olliq nä Seto poolõ päält tulnuq, tuu om ildampa selgünüq.

Egäl juhul etnofuturismi käsoq, miä Kostabi and, ommaq sündünüq Ameerikan.

Ameerikast tullf ka Merca uma raamatugaq MercaMerca 1989. aastal. Minu edimäne ballaadikogo ja Merca edimäne raamat ilmuq 1989. aastal priin Eestin priikirästüsligult ni Karl Martin om kirotanuq tutvustusõ. Tynõ kõrd, ku tä meid üten arvustas, omgiq myni päiv tagasi, kos tä kirotas etendüse “Pühäk” kotsilõ, kon Merca Barbara Juliane von Krüdeneri osan jutlustas viimsepäävä märke ja käsk rikkil vaesidõgaq umma varra jakaq.

Rikkus sünnütäs kurjust, niguq mi väega selgelt nätäq võimiq, ni halõstusõ olõmatus hätä.

Nii niguq Merca raamat anti vällä Ameerikan, teiväq Hilana Taarkast tähe suumlasõq. Väisänen pühendf tälle reisikiräst suurõ jao ni vei tä luhi-laivagaq Suumõ. Ameerikalõ lätš 1989. aasta paiku Kaplinski ni säält tullf Merca, kui nääq kokko saivaq Tarto Kiränige Majan Opõtaja huulitsan, kon ma kohvipreilis olli, ni sääl kynõlimiq umma keeli Ameerikast. Mercalõ miildü New York, Washington sukugiq es miildüq, rohkõmp mul meelen ei olõq, pääle tollõ kohtumisõ õhustigu. Nüüd nä saivaq timahava jällekiq kokko, ku kävemiq hõimurahvidõ kiränigegaq Kaplinski maakoton.

Ja Kaplinski om kirotanuq raamadu Ameerikast. Säält või lukõq näütüses midägiq säänest:

“Mõned Eesti paadimeistrid on teeninud head raha, tehes puupaate rikastele eurooplastele. See räägib päris selget keelt Eesti perspektiividest: üleasustatud, urbaniseerunud Euroopas oleme meie veel

hõredasti asustatud, meeldivalt metsik ja looduslik paik. Me võime sakslastele ja prantslastele pakkuda puhkust võsade ja soode vahel, võime pakkuda loodusprodukte alates puupaatidest ja lõpetades meremudaga, kasvatada mahedat vilja ja puuvilja, müüa mett, mis on korjatud poollooduslikelt aruniitudel, loopealsetelt ja raiesmikelt. Maailmas on esialgu vilja, liha ja piima ülearu. Euroopa peab tootmise vaos hoidma nii selleks, et hoida hindu, kui selleks, et kaitsta maad ja vett industriaalse põllumajandusega kaasas käiva saastamise ja lagastamise eest. Põllumajandustoodangus loeb praegu kvaliteet enam kui kvantiteet ja meil on peamised kvaliteedi eeldused olemas. Oleks vaid tahet ja mõistust.”

Vai tynõ kotus:

“Arvame, et kahekümnendal sajandil on maailm ja inimesed saanud rikkamaks. Tegelikult on vastupidi: selle sajandiga oleme jäänd vaesemaks. Maad, puhast vett ja puhast õhku jääb igale inimesele ikka vähem ja meie ühine pärandus – Maa genofond – kahaneb kiiresti. Kaovad liigid, alamliigid, sordid, ökosüsteemid. Selle asemele tuleb aina uusi inimesi, kellele ikka vähem leitakse rakendust, ülearuseid inimesi.”

Puul maailma om jo täüs inemisi, kel olõ õiq tüüd, süvväq egaq umma kultuuri, miä võisõ ollaq rassõ kandaq, a syskiq vei rahvast edesi järgmiste ilma. Kaplinski kirotas sääl ka tuust, et mi olõ maa- ja mõtsausko umin süämin:

“Hinges on paljud eestlased natuke pärismaalased, indiaanlased, olgu nende rahvuskangelane pealegi Kentuki Lõvi, kes üksinda võitles kaheteistkümnne punanaha vastu. Hinges ei ole paljud eestlased keskmised eurooplased, kuigi meie president jagab võõramaalastele ordenit nimega Maarjamaa Rist. Kas maajumalad, keda ta sel kombel on teotanud, saavad talle anda andeks, ma ei tea. Mina ei saa seda kunagi unustada ja see teeb mulle alati haiget. Kas rahvad, kes ise on valmis tapma pärismaalase, indiaanlase endas, on väärt edasi elama? Kardan, et eestlased saavad sellise enesesalgamise ja eneseunustamisega lähema sugupõlve jooksul hakkama.”

Kaplinski kirotas indiaanlasõ, perismaalasõ tapmisõst. Mi kyik olõ nännüq filme, kon rumalilõ imelige kombidõgaq perismaalaisilõ valgõq rikkaq niiteldäq veevãq kultuuri. Ja järest inãmb om inemisi, kiã kygõpããlt esiqhinnãst ja sys ummi latsi tapvaq ni kuq perismaalaisi mahaq salgasõq ni häõtãseq hindid.

Kaplinski luut hinge tagasitulõkit. Perismaalaisi ärq viidüide vai ärq aetuidõ hingi tagasitulõkit. Seo omgiq üts etnofuturismi võimalus, minkalõ ommaq pühendedüq ka etnofuturismikonvõrendsiq, minkast nellãs, timahavanõ olf kuundõt õkva ümbre lauligu, šamaani, perismaalasõ kujo.

Tagasilaulminõ ei olõq ynnõ laulminõ, kuigiq miq ja soomõugri maa-ilmast või noid näütid tuvvaq. Kasvai Hellero pretsedenf, kiã uma 15 aastat ynnõ laulmisõ ni ildampa ka muiõ kaudõtsõmpi mõotuisi ni tekegaq ommaq perismaalust herätãnüq ni kaitsnuq (Vãikene Hellero, Liinatšuraq). Hellero mõost om kynõlnuq ka Jovlan Olo, kiã umaq ansambliq ka tegi Hellero perrã, ni Toorama nimi viitas õkvasynno rahva tagasilaulmisõ pããle. Vai udmurdi õõbik Nadja Utkina, kiã laul udmurdi keeli rahvalaulust diskoniq ni oppas suvõlaagriin ka külãlatsilõ udmurdikeelist laulu. Ja ku ma olli jutlustanuq ersãdele-moksadõlõ kuuntüüvajadust ja muudsa laulu vajadust, sys arvosaamisõst, et midã sa tõisi käest tahat tuud, midã esiq ei olõq egaq saa, sündü ka Lõkõridõ seltõ, et umakiilne muusiga ello mãngiq ni lauldaq. Ni jällekiq üten Mercagaq, kiã, niguq Taarkagiq, vãllã hiidet kodanlidsõst ütiskunnast – mõlõmbaq ommaq puhtaq luujaq, vaõt kotussildõ soomõn inãmbkiq mõistõduq ku tansaman man vai ummi siãn.

Tagasilaulminõ ei olõq ynnõ laulminõ. Tuu või ollaq ka ragominõ. Saarõ Evar ehif Šaksamaalõ hãlle ni sanno, puuloodsikist olf jo juttu, Võromaalõ kerküseq pistkuaq, mynõq rikkaq telvãq rehetarri, mynõq vaesõq ei müüq. Kama om kygõ kõrranuq, et seeniq ku viil saa nii, et om ütõskiq meistre, kiã oppas noorilõ õkva edesi ummi kunstõ, om kultuuf viil elon ni herãtedãv. Seto kuningriigi päivil kitetãs ummi sõõgimeistriid jne.

Ahto Kaasik, ütõs maausolisist, küsse etnofuturismikonvõrendsil, et kas etnofuturism ei olõq perismaalusõ man mitte perismaalasõ ärqsalgaminõ. Timã ku maausolidsõ fundamentalisti saisukotusõ pããlt omgiq, a inemiseq ei olõssiq kiviaost vãllã saanuq egaq kiviaigogiq joudnuq etnofuturismildaq. Tehniga saavutusõq tulõvaq kodostaq ni pandaq etnofuturismi tiinmã. A kas tuu iks ynnistus?

Arodi ütskõrd pikält Reimanni Neleaq ütte naisilehe juttu, kuis paar iistläisi eläseq Ameerikan, tegevāq kalli palga iist aknildaq korgõn majan tüüd ni söövāq hamburgõriid, koton ynnõ makasõq ni küükigiq ei olõq, eläseq eri liinun, kokkogiq õigõlõ ei saa, latsist olõ õiq juttugiq. Kas sys tuu omgiq, mink poolõ püüdās?

Kas nuuq linnugiq es sõidaq õkvalt sääntsele maailmalõ otsa?

Kas nuuq plahvahtusõq es avaldaq miikaq ütte arvamist tuu ilma kotsilõ? Ja umõhtõ ei olõq pühähüisi, mink nimel tulõssiq tappaq inemisi. Iistläseq muidokiq tapvaq ummi sündümädāq latsi ja jätvāq hoolõtustõ ni sundvaq vyyrālõ kultuuri hindā ummi, aga q tuu ei olõq paratsõn kangan põhiminõ lõim.

Perismaalasi näüdās eelāq korgmajju ümbreminemise vaihtõpääle. Van-na filmi Toorumi pujõst. Handi kahrumatusist. Sāal kynõl handi miis nafta-puufmisõst ja massahaigusõst, vaesusõst, joomatõvõst, välläkuulmisõst, nii niguq joomasurmast miq rahva pääl. Kumba sys eesti riigikene paraq pelgās ināmb, pommi Stockmanin (tuu joba ol), Tuumpää ründämist vai evakuiir Viru hotelli? Vai avastas, et perismaalanõ juu hindā koolnus, ei sünnüdāq ināmp ni ei kaeq ināmp ummi järgläisi perrā?

Kas ilm muutus kuiginaq?

Kas etnofuturismis om syskiq purustamõmisõ vihjeq seen? Kivirāhk ja timā filosoofia ni Rehepapp jutlustasõq iistläst ku kõrvalkaejat, mitte õkva aoluu tegijāt. Nii ei muudaq miq aoluku, ei panõq midāgināq palama, ei tapaq kedāgināq pääle ummi latsi. A kas mi olõ valmis ehitāmā varõmidõ pääle? Miā sinnāq platsõ pääle Ameerikan ehitedās, egaq umõtõ piisonikafamaid, niguqnii viil klaasitsõmpi, viil korgõmpi viil rikkambit upsakusõ tornõ ni inemisi ütstõsõst kavvõdalõ ajavid asutuisi.

Kas perismaalasõq eläseq häõngi üle ni mäletāseq, midā ehitāq ni kuis ellāq?

Kaplinski soovitas meil luvvaq edesi muiõ kultuurõ pääle massikultuuri, regionalistlikku esiqerānis, luulõtaq, keelefilosoofiāt arõndaq, luudusuko. Veidemb tõlkiq, ināmb tetāq esiq, veidemb tetāq midāgiq tuuperäst, et tõisil joba om. Eestikeelist ilmakultuuri saaki õiq ollaq. Ku iistläisil om ilma iin kohus, sys hoitaq ja arõndaq tuud peris umma.

Nii et avitas seost tüüvaheaost, tulõ näütemāngo Hilana Taarkast Mercagaq pääosan edesi luvvaq, et üts suur mulk täüs aiaq ni luutaq, et tuu ynnistus nii, et niinimetedūq iistläseq ütskõrd pandvaq tähele ni loovaq tegeligu suhtõ setodõgaq, paraq om ynnõ kolonisiiřmine olnuq.

Kaplinski reisikirä ütš lõik om syskiq viil ettelugõmisõs prohvõflickust näütäv:

“Ameerika tsivilisatsioon on lapsik, inimesed jäävad siin lasteks. Lasteks, kes armastavad näsida tsipse ja popkorni, juua magusat lurri, vaadata röövlifilme ja mängida asjadega, mis pauku teevad. Teisalt on lapsik tsivilisatsioon kreatiivne, loovus, olgu kunstiline või tehniline, ja mängulisus kuuluvad kokku. Ameerika on mäng, laste-mäng, mida sellisena ei tuleks väga tõsiselt võtta. Paraku võtavad mängijad seda ise kole tõsiselt. Nagu mängijad mängu ikka. Selle sain selgeks lapsepõlves, jälgides, kuidas vanaisa ja professor Lepp tundide kaupa malet mängisid. Kord oli vanaema kõrvaltoas unustanud elektripliidi kohviveega voolu alla. Vesi kees ära, tool, millel pliit seisis, läks kõrbema, elutuppa tuli sinist suitsu, mehed tõmbasid ninaga, ütlesid, et kuskil midagi kõrbeb, peaks minema vaatama, mängisid aga edasi. Kui suits juba väga paksuks läks, pidid nad partii pooleli jätma ja vaatama minema, mis on lahti. Toolileen oli juba kergelt söestunud ja hõõgus, varsti oleks ta leegiga põlema läinud. Nemad lõpetasid mängu õigel ajal. Meiegi tõmbame ninaga ja ütleme, et kuskilt tuleb suitsu ja saaste lehka, et maailm vist põleb.”

MARGALII

AIN KAALEP

Provansi rahvalaulu perrä

Allegretto

"Oh Mar-ga- lii, sa' väe - ga' ar - mas, kas si - na min - nu joht ei näe, kas u - ma

The first system of the musical score for 'Margalii'. It features a vocal melody in treble clef and piano accompaniment in grand staff (treble and bass clefs). The key signature has one sharp (F#) and the time signature is 6/8. The tempo is marked 'Allegretto'. The lyrics are in Estonian.

ak - nast sa' õi kul - lõ, kui mi-nul mäng - vä' pil - li kää? Hom-mu-gu -

The second system of the musical score. It continues the vocal melody and piano accompaniment. The lyrics are in Estonian.

täh - ti kae - va, mäe' ja oot - vä' päi - vä a' si - nu

The third system of the musical score. It continues the vocal melody and piano accompaniment. The lyrics are in Estonian.

een mu sil - mi jaoss seo kõik ku' kaoss."

The fourth system of the musical score, which concludes the piece. It features the final vocal melody and piano accompaniment. The lyrics are in Estonian.

“Oh Margalii, sa’ väega’ armas,
kas sina minnu joht ei näe’,
kas uma aknast sa õi kullõ’,
kui minul mängvä’ pilli kae’?
Hommugutähti kaeva’ mäe’
ja õõtva’ päivä,
a’ sinu ęen mu silmi jaoss
see kõik ku’ kaoss.”

“Oh sina poiss, su laulu’ omma’
õnnõ ütş kahhin sääł üle tẹẹ!
Kae’ ku’ ma’ havvõss hendä muuda,
minnu sõs kăkvä’ jõõ’ ja’ vẹẹ’!”
“Oh Margalii, ku arvat, tẹẹ’
vai havvõss hennäst,
kül mina sinnu västräga’
sõs püündä’ saa!”

“Oh sina poiss, ku’ västrä pääle
olõt sa õkva sääne virk,
sõs sinu ęest ma’ lindu heitü
ja elä mõtsan ku ütş tsirk!”
“Oh Margalii, nii ku ütş nirk
ma’ luuri sinnu,
takan ma’ sinnu seeni aa,
ku’ murda’ saa!”

“Oh sina poiss, ku’ tsirku luurit,
õlõ-i’ sõs tsirgun olla’ hää,
parõmb ma’ nakka nurmõniņnis,
juuris tẹẹ seere’, häitsmes pää!”
“Oh Margalii, vai niņnis jää’,
hend vẹess ma’ muuda,
sõs ma’ su juuri altpõolt maa
õks kasta’ saa!”

“Oh sina poiss, ku’ kastat minnu,
sõs mina õhku pakõ eest,
Meerikamaalõ pilven linda,
üle lää ookõaani veešt!”
“Oh Margalii, är’ naargu’ meest!
Ma’ nakka tuulõs
ja õnnõ’ kanda’ tormiga’
õks pilve saa!”

“Oh sina poiss, ku’ mürrät tuulõn
sää, kon om korgõ pilvi piir,
sõs mina nakka hoobis päiväs,
egäst mu iussõst saa ütš kiir!”
“Oh Margalii, ütš vahtnõ tiir
tege minnu tsivvus!
Ku olõ tsiug, su kiiri ka
ma’ juvva’ saa!”

“Oh sina poiss, sa’ tsivvun rooba’,
minust om jälki’ saanu’ kuu,
minu käest öösse valgust saava’
nõia’ ja’ varganõo’ ja’ muu’!”
“Oh Margalii, ma’ kata suu
sul undsõn kinni’,
teę hendä undsõss, kuud no’ taa
õks katta’ saa!”

“Oh sina poiss, ku’ minnu kinni’
tahat sa’ katta’, sõs ma’ vao,
klõõstrin õks nunnapõlvõn viidä
sõs uma kõik veeļ jäänü ao’!”
Oh Margalii, kos maki’ kao,
ma’ nakka preęstris!
Pihi pääl sinnu kullõlda’
ma’ preęstrin saa!”

“Oh sina poiss, är tükkü’ kloqstri,
olõ-i’ sääl muud ku’ hallõ ikk:
nunnasõ’ saisva ümbretsõqõri,
ma olõ kirstun, lağa ku’ pikk!”
“Oh Margalii, sõs õnnõlik
ma tunnõ hennäst:
sinnu ma’ võtta’ nii ku’ maa
sõs üskä saa!”

“Oh sina poiss, är’ nättü omma’
mul sinu suurõ armu väe’!
Ku’ tahat, võit sa’ kingiss saia’
õkva mu süäme ja’ mu käe!”
“Oh Margalii, ku’ sinnu näe,
sõs jää ma’ sõkkõss!
Taivaki’ täht, oh Margalii,
ei hiilü’ nii!”

Ain Kaalep arvas, et ku põhæesti keeleh lauldas Põhha-Prantsusmaal elävide normandlaisi rahvaviie pääl laulu “Kas tunned maad” (“Ma Normandie”), sys mille võinuaq es lõunaiistläseq lauldaq mynt Lõuna-Prantsusmaa laulu. Laul “Margalii” om peri provansi luulõtaja, Nobeli preemiä laurõaadi Frederi Mistrali (1830–1914) poeemist “Mirèio”. Mistrali kirof seo laulu rahvaluulõ perrä ni rahva käest kuuldu viie pääle. Ain Kaalep tõlkõ ja sääd taa võro keele pääle, provansikeelitsest nimekujost “Magali” sai mugandusõ käügih “Margalii”.

Laul om keskusõh väega hääs kitet ni tuud lauldas sagõhõhe.

TOOTAJAD

ANDMEID KESKUSE KOHTA

1997. aasta
andmed
1997. aasta
andmed

1997. aasta
andmed
1997. aasta
andmed

1. Keskuse tegevuse kohta
2. Keskuse tegevuse kohta

3. Keskuse tegevuse kohta

4. Keskuse tegevuse kohta

5. Keskuse tegevuse kohta

6. Keskuse tegevuse kohta

7. Keskuse tegevuse kohta

8. Keskuse tegevuse kohta

9. Keskuse tegevuse kohta

10. Keskuse tegevuse kohta

11. Keskuse tegevuse kohta

12. Keskuse tegevuse kohta

TÖÖTAJAD

Paul Hagu
keskuse juhataja
e-mail: phagu@ut.ee
tel. (07) 376 214

Triin Iva
keskuse kuraator
e-mail: triinik@ut.ee
tel. (07) 375 422

Keskuse tööd juhib keskuse nõukogu. Nõukogu koosneb seitsmest liikmest ja selle koosseisu kinnitab kaheks aastaks Tartu ülikooli rektor.

Nõukogu liikmed 2000–2001

Birute Klaas – filosoofiateaduskonna dekaan

Paul Hagu – keskuse juhataja

Kalle Gaston – Mulgi Kultuuri Instituudi juhataja

Kaido Kama – Võru Instituudi direktor

Arne Merilai – eesti kirjanduse dotsent

Karl Pajusalu – eesti keele ajaloo ja murrete professor

Heiki Valk – arheoloogia kabineti juhataja

TARTU ÜLIKOOI LÕUNA-EESTI KEELE- JA KULTUURIUURINGUTE KESKUSE STATUUT

I. Üldsätted

1. Tartu Ülikooli (edaspidi ülikool) Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus (edaspidi keskus) on ülikooli filosoofiateaduskonna juures tegutsev interdistsiplinaarne üksus, mille eesmärk on koordineerida ja korraldada ajaloolise Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriala uuringuid ja sellealast akadeemilist õppetööd ning leida selleks vajalikke vahendeid.
2. Keskus juhindub oma tegevuses Eesti Vabariigi seadustest, ülikooli põhikirjast, filosoofiateaduskonna põhimäärusest, käesolevast statuudist ning teistest õigusaktidest.
3. Keskuse statuudi ning selles tehtavad muudatused ja täiendused kinnitab ülikooli nõukogu. Ettepaneku keskuse statuudi täiendamiseks või muutmiseks saab ülikooli nõukogule esitada keskuse nõukogu filosoofiateaduskonna nõukogu kaudu või filosoofiateaduskonna nõukogu.

II. Keskuse tegevus, struktuur ja juhtimine

4. Oma eesmärkide saavutamiseks keskus:
  - 4.1. korraldab ja teostab Lõuna-Eesti ajaloo, keele- ja kultuuriuuringuid;
  - 4.2. korraldab ja viib läbi Lõuna-Eesti ajalugu, keelt ja kultuuri tutvustavaid kursusi ülikoolis;
  - 4.3. edendab Lõuna-Eesti ajaloo, keele ja kultuuri õpetamist ja tutvustamist;
  - 4.4. korraldab kursusi, loengutsükleid ja seminare Lõuna-Eesti maakondades;

- 4.5. annab välja trükiseid;
- 4.6. arendab rahvusvahelist koostööd teiste riikide akadeemiliste institutsioonidega oma eesmärkide saavutamiseks;
- 4.7. osaleb kodumaiste ja rahvusvaheliste konverentside ning kongresside korraldamisel ning korraldab muid üritusi.

5. Keskuse tööd juhivad keskuse nõukogu ja keskuse juhataja.

6. Keskuse nõukogu koosneb 7 liikmest ja selle eesistuja on filosoofiateaduskonna dekaani poolt nimetatud isik. Nõukogu koosseisu kinnitab 2 aastaks rektor. Nõukogu liikmeteks on:

- 6.1. filosoofiateaduskonna dekaani poolt nimetatud isik,
- 6.2. filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna juhataja poolt nimetatud isik,
- 6.3. filosoofiateaduskonna eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna juhataja poolt nimetatud isik,
- 6.4. filosoofiateaduskonna kirjanduse ja rahvaluule osakonna juhataja poolt nimetatud isik,
- 6.5. Mulgi Kultuuri Instituudi esindaja,
- 6.6. Võru Instituudi esindaja,
- 6.7. keskuse juhataja.

Ühe nõukogu liikme ettepanekul ja eesistuja nõusolekul võib erakorraliselt kutsuda istungil osalema teisi isikuid.

7. Keskuse nõukogu:

- 7.1. planeerib ja suunab keskuse tegevust;
- 7.2. määrab kindlaks keskuse kodukorra;
- 7.3. kooskõlastab keskuse tegevuse sellega seotud asutustega ja ülikooli osakondadega;
- 7.4. taotleb keskuse tööks vajalike vahendite eraldamist riiklikest ja muudest allikatest;
- 7.5. kinnitab keskuse uurimisprojektid;
- 7.6. nimetab keskuse esindajaid teiste (sh rahvusvaheliste) organisatsioonide juurde.

8. Keskuse nõukogu töötab tema enda poolt vastu võetud kodukorra alusel. Nõukogu tuleb kokku vähemalt 4 korda aastas eesistuja algatusel ja tema poolt määratud aegadel, võttes arvesse liikmete ettepanekuid. Nõukogu on otsustusvõimeline, kui otsuste tegemisest võtab osa vähemalt 2/3 nõukogu liikmetest. Otsus on vastu võetud, kui selle poolt on hääletanud üle poole kohalviibijatest.
9. Keskuse tööd korraldab keskuse juhataja, kelle valib 2 aastaks keskuse nõukogu ja kinnitab ülikooli rektor. Keskuse juhataja täidab keskuse nõukogu poolt talle pandud ülesandeid. Juhatajaks võib olla ainult ülikooli korraline õppejõud.
10. Keskuse tegevust koordineerib ja viib läbi keskuse kuraator keskuse nõukogu ja juhataja suuniste järgi. Keskuse tegevuses osalevad filosoofiateaduskonna õppejõud vastavalt oma eriala spetsiifikale.

III. Keskuse vara, vahendid ja finantseerimine

11. Keskuse rahalised vahendid moodustuvad riiklikest ja mitteriiklikest eraldistest, toetustest ja annetustest. Keskuse eelarve on osa filosoofiateaduskonna eelarvest.
12. Keskuse raamatupidamine toimub vastavalt ülikoolis kehtivatele eeskirjadele.
13. Keskuse juhataja käsutab rahalisi vahendeid rektorilt või dekaanilt saadud volituse alusel, kooskõlastades oma tegevuse keskuse nõukoguga.
14. Keskuse eelarve jaotuse kinnitab filosoofiateaduskonna nõukogu.
15. Keskuse vara ja vahendid on Tartu Ülikooli omand. Keskus juhataja kasutab ja käsutab tema valduses olevat vara ja vahendeid keskuse statuudist tulenevate eesmärkide saavutamiseks Tartu Ülikooli põhikirjas, filosoofiateaduskonna põhikirjas ning õigusaktides sätestatud ulatuses ja korras.

IV. Järelevalve ja aruandlus

16. Keskuse juhataja on aruandekohustuslik keskuse nõukogu ja filosoofiateaduskonna dekaani ees.
17. Keskuse finantsmajanduslikku tegevust kontrollib Tartu Ülikooli rektori poolt määratud isik, kes ei tohi kuuluda keskuse nõukogusse.

V. Keskuse likvideerimine

17. Keskuse asutab, reorganiseerib ja lõpetab ülikooli nõukogu.

KROONIKA

Keskuse algusloo tähtsamaid päevi

2000

- 14. juuni** TÜ filosoofiateaduskonna nõukogu tegi TÜ nõukogule ettepaneku luua filosoofiateaduskonna koosseisus interdistsiplinaarne Lõuna-Eesti uuringute keskus ning kinnitada Lõuna-Eesti uuringute keskuse statuut.
- 28. juuni** TÜ teadus- ja arenduskomisjon pidas oma koosolekul otstarbekaks käivitada projekt interdistsiplinaarse Lõuna-Eesti uuringute keskuse asutamiseks.
- 1. september** Keskuse kuraatorina asus tööle Triin Iva.
- 29. september** TÜ nõukogu kinnitas Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse statuudi.
- 2. november** Toimus keskuse nõukogu esimene istung. Tutvuti keskuse ruumidega; keskuse juhatajaks valiti kirjanduse ja rahvaluule osakonna dotsent Paul Hagu (hääletuse tulemused: poolt 5, erapooletuid 1). Otsustati, et keskus peaks võimalikult kiiresti alustama oma statuudis ette nähtud tegevustega, sh nii TÜ üliõpilastele lõunaeeesti keele- ja kultuurialase õppetöö läbiviimisega kui ka uuringutega.
- 20. november** TÜ rektor määras Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse juhatajaks filosoofiateaduskonna kirjanduse ja rahvaluule osakonna dotsendi Paul Hagu.
- 7. detsember** Toimus keskuse pidulik avaõhtu. Kohal oli külalisi Võru Instituudist, Mulgi Kultuuri Instituudist ja sihtasutusest Fennougria. Esines seto meestelaulu ansambel. Aukülali-

seks oli Madis Kõiv, kelle eestvõttel toimus ka ümarlaud, kus kõik kohalviibijad said avaldada arvamust Lõuna-Eesti keele ja meele tuleviku ning oleviku kohta.

21. detsember

Keskuse nõukogu istungil võeti vastu järgneva aasta eelarve; otsustati, et keskus peaks jagama teavet ka neile Lõuna-Eesti kultuuri huvilistele, kes ei ole üliõpilased, ning et selleks tuleks hakata regulaarselt üritusi korraldama.

Keskusega käisid tutvumas eesti ja soome-ugri filoloogia osakonna töötajad.

2001

2. aprill

Keskuse nõukogu istungil arutati õppetöö korraldamisega seotud küsimusi ning otsustati, millised loengud peaksid toimuma järgneva õppeaasta sügis- ja kevadsemestril; otsustati, et on vaja hakata koostama lõunaeeesti keele- ja kultuurialast andmebaasi.

30. august

Keskuse nõukogu istungil otsustati koostada 12-aine-punktiline valikainetemoodul “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”. Võeti vastu ka otsus korraldada sügissemestril konverents lõunaeeesti uuringutega tegelevatele teadlastele ja õppejõududele ning hakata uurima võimalusi Kagu-Eesti üldhariduskoolide õpetajatele TÜ avatud ülikooli kaudu lõunaeeesti keele- ja kultuurialase täienduskoolituse korraldamiseks.

20. november

Valmis keskuse kodulehekülg <http://www.ut.ee/lekeskus/>

30. november

Korraldati Lõuna-Eesti humanitaaruuringute seminar.

Õppe- ja teadustöö

- 13. veebruar – 17. aprill** Keskus korraldas loengukursuse “Võru murre I” valikainena TÜ üliõpilastele, õpetas TÜ magistrant Evar Saar.
- 22.–24. veebruar** Keskuse kuraator Triin Iva võttis osa konverentsist Rootsis Pajalas, osaledes Tartu Ülikooli esindajana rahvusvahelises projektis “Networking in peripheral language research and higher education between the Nordic countries and the neighbouring states”. Projekti rahastas Põhjamaade Ministrite Nõukogu, koordineeris Oulu ülikool; osalesid veel Stokholmi, Lundi ja Umeå ülikool Rootsist, Tromssa ülikool Norrast, Petroskoi ülikool Karjalast ja Võru Instituut.
- 14. mai** Keskuse organiseerimisel toimus Tartu Ülikoolis eelnimetatud projekti videokonverents, kus arutati läänemeresoome uute väikeste kirjakeelte loomise probleeme.
- 4.–6. juuli** Keskuse kuraator Triin Iva võttis sama projekti raames osa konverentsist Norras Pyssyjoes, esinedes ettekandega uue võru kirjakeele morfoloogilistest joontest. Ettekanne ilmus artiklina konverentsi kogumikus.
- 10.–19. juuli** Keskuse korraldamisel toimus TÜ üliõpilaste murdepraktika Setomaal Mikitamäel.
- august** Keskust külastas Stanfordi ülikooli keeleteaduse professor Paul Kiparsky, kellel on koostööprojekt keskuse nõukogu liikme prof. Karl Pajusaluga. Paul Hagu konsulteeris neid setu häälduse osas. Koos käidi Setumaal keelesalvestusi tegemas.
- 10. september – 9. oktoober** Keskus korraldas loengukursuse “Sissejuhatus lõunaeeesti kirjandusse” TÜ üliõpilastele, õpetas dotsent Ülo Tonts.

- 12. september** Tegevust alustas võru keele vestlusring, kus kõik huvilised said kogu semestri jooksul harjutada korra nädalas võru keeles kõnelemist ja lugemist ning tutvuda grammatikaga.
- 19. oktoober – 21. detsember** Toimus keskuse korraldatud loengukursus “Võru murre II” valikainena TÜ üliõpilastele, õpetas magister Evar Saar.
- 30. november** Korraldati Lõuna-Eesti humanitaaruuringute seminar, mille peamised eesmärgid olid: tutvustada humanitaarteaduste uurijatele riiklikku programmi “Lõunaeeesti keel ja kultuur”; teha ülevaade Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute praegusest seisust Eestis; anda erinevate teadusalade ja -asutuste uurijatele võimalus esitleda oma lõunaeeesti keelt, kirjandust, rahvaluulet, etnoloogiat, ajalugu vms käsitlevaid uurimisprojekte ning saada ülevaade teiste töödest; luua eeldusi käimasolevate uuringute koordineerimiseks ja uute interdistsiplinaarsete projektide kavandamiseks. Põhiettekannetega esinesid Kaido Kama, Mare Kõiva, Karl Pajusalu, Ülo Tonts ja Heiki Valk. Seminarist võttis osa 51 huvilist, päeva lõpetas ilooðak.

Kultuuriüritused

- 15. veebruar** Tegevust alustas laiemale huvilisteringile mõeldud *jututarõ*, kus Lõuna-Eestist pärit või sellega seotud teadlased, poliitikud ja loovisikud räägivad lõunaeesti keeles endale ja teistele huvipakkuval teemal ning ettekandele järgneb ühine arutelu.

Jututarõ

- 15.02. Ain Kaalep esitles oma luulekogu “Haukamaa laulu”.
28.02. Erich Kukk kõneles teemal “75 aastat koguteosest “Võrumaa””.
14.03. Võrumaa kohanime koguja ja uurija Evar Saar esitas “Mõtteid uuendustest kohanimeobjektide valikul: kuidas juurde pääseb?”
28.03. Ajalehe “Setomaa” peatoimetaja Ilmar Vananurm rääkis teemal “Lehetegija kimbus”.
11.04. Võrumaa kunstnik Navitrolla arutles, mis on “(Võro) maastigu osa mu kunsti man”.
25.04. Võromaa luuletaja Contra mõtiskles jalgpallist jm.
09.05. Kaido Kama kõneles oma ümbermaailmareisist.
23.05. Georg Pelisaar esines teemal “Nagu rusikas silmaauku (elav sõna raadios)”.
12.09. Kauksi Ülle arutles “Etnofuturismi pretsedendi rakendamisest kolonialismi tingimustes pärismaalaste (enese)koloniseerimise lõpetamiseks”.
26.09. Etnomusikoloog Vaike Sarv tutvustas setu leelo esituse muutumist ajas.
10.10. Võro Instituudi teadur Nele Reimann andis ülevaate võru keele ja kultuuri õpetamisest ajaloolise Võrumaa koolides.
24.10. Folklorist Veera Pino kõneles perekonnanime panekust Setumaal 1921. aastal.
07.11. Võrukeelse ajalehe “Uma Leht” peatoimetaja Tiia Allas esines teemal “Uma Lehe heast poolest ja hädadest. Leht on omaks võetud”.
21.11. Rahvaluule magistrant Andreas Kalkun pidas ettekande “Koolust kosjad ja liivast viinad – Anne Vabarna mäss”.
05.12. Etnograaf Mare Piho rääkis “Visuaalantropoloogiast Lõuna-Eesti kontekstis”.

19.12. Folklorist Marju Kõivupuu jagas muljeid oma 13 Võrumaa ekspeditsioonisuvest. Lõõtspilli mängis Kaarel Kõivupuu.

8. märts Võrumaa luuletaja Jan Rahman ja soome Turu murdes kirjutav Heli Laaksonen esitlesid oma ühist luulekogu “Maapuupäiv”.

2000. aasta sügissemestrist alates käiakse keskuses kord nädalas laulmas Võrumaa rahvalaule ja kord nädalas seto meestelaule.

Keskuses on müügil võrukeelset kirjandust, saadaval ajalehtede “Uma Leht” ja “Setomaa” värsked numbrid, ka raamatukogu täienes pidevalt ja on leidnud aktiivset kasutust.

KASULIKKE LINKE

Mulgimaa

Mulgi Kultuuri Instituut <http://www.mulgikultuur.ee>

Mulgi kirjandusest <http://www.wi.ee/kirjandus/mulgi.htm>

Setumaa

Ajaleht "Setomaa" <http://www.estpak.ee/~setomaa>

Seto Arvutileht <http://www.zone.ee/setoleht/>

Setomaa Sihtasutus <http://kodu.neti.ee/ssa/>

Setu Talumuuseum <http://www.hot.ee/setutm/>

Setomaa Turismiinfokeskus <http://www.hot.ee/setotour/>

Liinatsuraq (setu meestelaul) <http://www.murre.ut.ee/~partel/liinatsuraq/>

Võrumaa

Võru Instituut <http://www.wi.ee>

Võro-eesti synaraamat <http://www.folklore.ee/Synaraamat/>

Ajaloolise Võrumaa kohanime andmebaas <http://www.wi.ee/est/avka.html>

Võro kirjanduse koduleht <http://www.wi.ee/kirjandus/index.htm>

Võrukeelne ajaleht "Uma Leht" <http://kodu.neti.ee/~koit/>

Võru Keele ja Kultuuri Fond <http://haldjas.folklore.ee/ugri/VKKF/>

Helinäide võru keelest <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr2/muina.htm>

Üle Eesti

TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus <http://www.ut.ee/lekeskus>

Tartu Ülikool <http://www.ut.ee>

Eesti murrete korpus http://www.murre.ut.ee/murded_index.html

Eesti Keele Instituut <http://www.eki.ee>

Väike murdesõnastik <http://www.eki.ee/dict/vms/index.html.et>

Eesti Kirjandusmuuseum <http://www.kirmus.ee>

Tartu Nefa Rühm <http://folklore.ee/UTfolkl/NEFA>

Soome-Ugri Rahvaste Infokeskus <http://www.suri.ee>

Riiklik programm "Lõunaeesti keel ja kultuur" <http://www.kul.ee/ministeerium/keel.html>

ISSN 1406-8354